BORNHOLMSKE SAMLINGER 1964

II
1

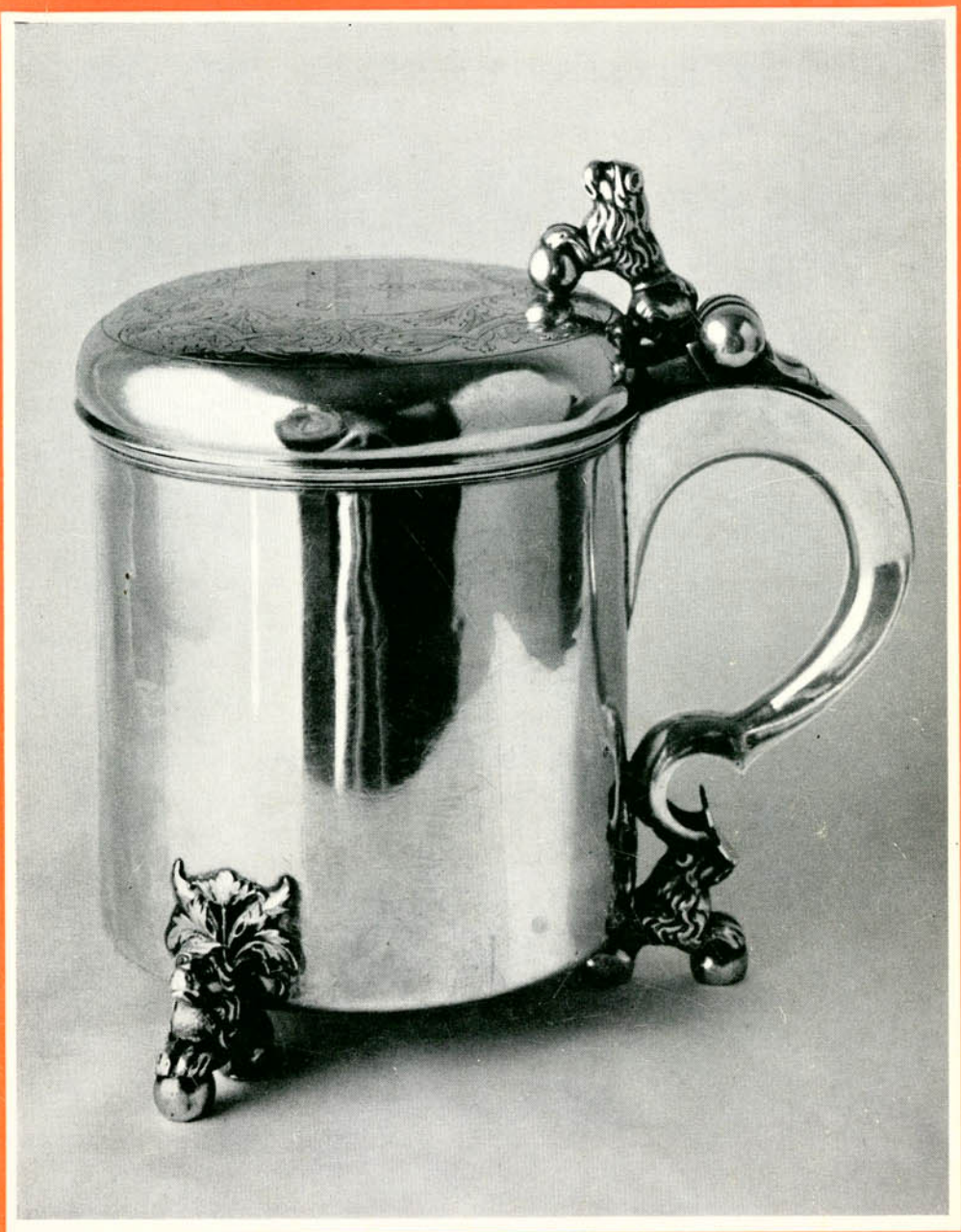

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE
SAMLINGER

BORNHOLMSKE
SAMLINGER

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

1. BIND

RØNNE 1964
COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

INDHOLD

Anders Jespersen
Slusegaardens mølle og ørredhus 9

Ole Klindt Jensen
Nye undersøgelser af Bornholms bronzealder og jernalder 19

Helmer Kofod
Guldmageren på Hammershus 27

J. Klindt-Jensen
Ransakningen af 17. maj 1658 43

Johannes Thoms
Gammelt sølv 69

Johs. Hertz
Nogle ruinrestaureringer på Bornholm i 1962 97

K. P. Bendtsen
Nykirkes restaurering 115

Johannes Thoms
Byforeningen for Rønne 135

Olaf Hansen
Bornholms Historiske Samfund 137

Helge Nielsen
Foreningen Svanekes Venner 147

Esther Iversen
Litteratur om Bornholm 1961-62 149

FORORD

Dette bind af Bornholmske Samlinger betegner på flere måder en fornyelse af den gamle årbog. Siden 1906 er 38 bind blevet udsendt i uændret skikkelse. Disse 38 bind vil blive rundet af med to registerbind, således at 1. række af Samlingerne i alt vil komme til at omfatte 40 bind.

I den nye række, der begynder med dette bind, vil vi prøve at følge tidens udvikling op både i henseende til artiklernes faglige indhold og i typografisk udstyr. Bestyrelsen håber, at de gamle medlemmer vil modtage den nye bog med forståelse for, at vort brud med traditionerne til gengæld har givet en række fordele. Samtidig håber vi på denne måde at kunne vække interesse for det lokalhistoriske arbejde hos nye kredse.

Mange dygtige bidragydere, fagfolk såvel som amatører, har medvirket til at give den nye form et vægtigt og værdifuldt indhold. Uden deres idealistiske indsats ville det være en økonomisk umulighed at udsende bogen, og vi er dem derfor megen tak skyldig.

En tak skal her også rettes til de førende erhvervsvirksomheder på Bornholm, som har set en opgave i på en gang at berette om deres firmas indsats – og derved fortælle væsentlige bidrag til Bornholms erhvervshistorie – og samtidig yde Samlingerne en værdifuld økonomisk hjælp ved tegning af de erhvervshistoriske annoncer. Dette stof er samlet i bogens sidste del og er udformet af de respektive firmaer.

Rønne 14/4 1964

Carl H. Kibsgaard
adjunkt v. Rønne statsskole
redaktør af Bornh. Saml.

SLUSEGAARDENS MØLLE OG ØRREDHUS

Af Anders Jespersen

Paa Øle Aa, kort før dens udløb i stranden, ligger en lille vandmølle fra ca. 1800. En halv snes meter fra møllen opførtes omkring 1850 et ørredhus, der i dag er et af de sidste i landet.

Paa Bornholm trængte mølleprivillegierne aldrig igennem, næringen forblev fri – hvilket fik den praktiske følge, at der saa godt som ingen næring var! Enhver kunne jo bygge sig en mølle, og de allerfleste større gaarde laa tæt ved vandløbene og næsten alle havde de paa et eller andet tidspunkt en lille mølle til eget brug. Følgelig var der ikke nogen rigtig basis for en professionel møller, og han har

Fig. 1, neg. nr. 1372.03 (frontispiece). DK–437 Slusegaardens mølle og ørredhus.

næppe været kendt paa øen før grynmøllerne og de første stubmøller kom til i midten af det 18. århundrede. Gaardmøllen holdt tappert ud – sikkert op til midten af det 19. aarhundrede, hvor de store hollandske møller begyndte at tage formalingen. Hertil kom, at mange af de store møller havde bageri, og dette har vel ogsaa i tidens løb trukket kundemølleriet med sig over fra smaamøllerne.

De bornholmske vandmøller havde ét alvorligt handicap: det kneb meget med vandet hele aaret og i ganske særlig grad i vækstperioden fra juni til oktober. Selv paa sydøen er klippegrunden ikke ret langt borte, og da tillige nedbøren ligger under det øvrige Danmarks, kan det ikke undre, at vandløbene altid har været højst upaalidelige. En énøjet konge i dette »blinde« rige var Slusegaardens Mølle. Her ved Øleåens udløb skærer aaen sig ned til skiferen og samler betydelige mængder af det grundvand, som søger til havet langs klippeoverfladen. Slusegaardsmøllen har kunnet køre det meste af aaret, omend denne mølletypes ringe effektivitet paa ingen maade taaler sammenligning med de hollandske vindmøllers – naar det blæser. Der gaar paa Bornholm det mundheld, at man kunne slaa en tønde korn paa kværnen i en vandmølle og saa gaa paa harejagt. Naar man kom hjem var kornet malet(!) (En mølle med 22 HK til raadighed maler dette kvantum paa 6 minutter).

Bortset fra grynmøllerne, hvoraf ingen er tilbage, ligner alle de bornholmske vandmøller hinanden, mens vindmøllerne har en ret stor typespredning; i andre egne af landet er det lige omvendt. Slusegaardsmøllen staar som en udmærket repræsentant for denne lille gaardmølle. Vandet er her opstemmet i siden af den snævre aadal. Møllen har underfaldshjul med lige skovle. Der er kun én kværn i møllen, og den drives med ét geartrin (fig. 4). Foruden kværnen kan gravhjulet dog også sættes i tøj med et andet lygtedrev paa en vandret aksel, hvorfra en snorskive kunne drive en rundsav oppe paa gaarden. Ørredhuset bygger i sin funktion paa et mindre tiltalende princip, som nu ikke længere er tilladt, men som tolereres paa de faa anlæg, som har eksisteret i et aarhundrede eller mere:

Naar ørreden om efteraaret gaar op ad aaen for at lægge æg i vandløbets øvre del, er den naturligvis fredet; var den ikke det, ville

Fig. 2 a, neg. nr. 831.24. Slusegaardens Mølle i sommeren 1956. En istandsættelse lod sig ikke udsætte ret længe.

Fig. 2 b, neg. nr. 1188.07. Møllen i sommeren 1960. Vandhjulet i gang.

Fig. 3, neg. nr. 1167.14. Kværnloftet. Besætningen stammer fra DK–415–Lille Munkegaards Mølle, stenene fra DK–411–Vasagaardens Mølle. Slusegaardens Mølles inventar var næsten helt ødelagt. Bag tremmerne i baggrunden gaar vandhjulet.

bestanden hurtigt uddø. Meningen med slusehuset er da, at man sætter en stærk strøm fra mølledammen gennem huset, og naar ørreden gaar igennem, fanges den med ketcher og sættes i et indbygget hyttefad. Her gaar den saa, til fredningstiden udløber den 31. januar.

I dag føres der streng kontrol med de faa eksisterende anlæg, og fiskene stryges efter fangsten, og æggene sættes ud, hvor naturen selv ville have placeret dem. Med den meget stærkt og pludseligt svingende vandføring i de bornholmske aaer tør man formode, at mange ørreder vil gaa til grunde, idet de lokkes op af en vandføring, som maaske ophører, inden de naar deres bestemmelsessted. Paa den maade kan de nuværende fangst- og udsætningsforhold maaske give en sikrere fornyelse af bestanden, end de barske forhold, den specielle bornholmske natur byder paa.

I øvrigt har der engang været et klækkehus her, fundamentet fandtes under oprensningsarbejdet, og huset fik kildevand fra et

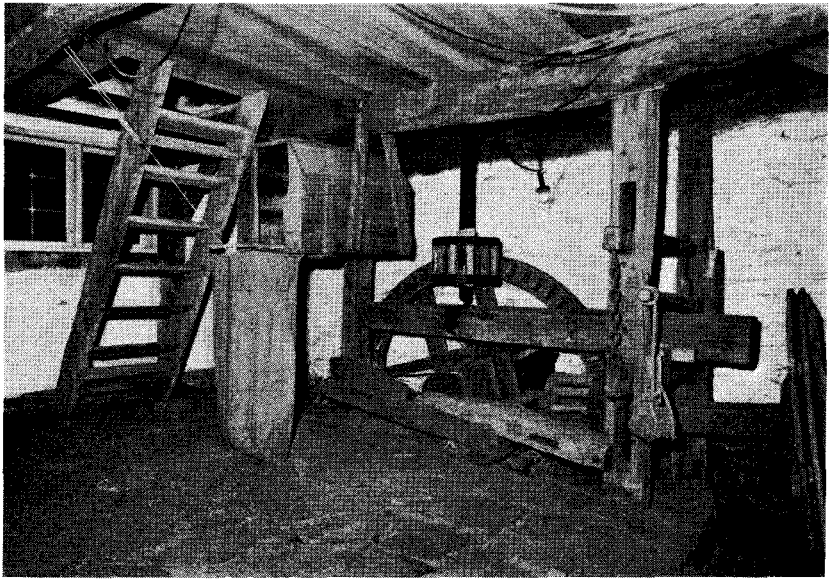

Fig. 4, neg. nr. 1167.12. Undermøllen (i jordhøjde). Vandhjulet ligger bag muren i baggrunden. Paa denne ende af vandhjulsakslen sidder gravhjulet i direkte indgreb med kværndrevet (krondrevet), der sidder paa langjernet, som gaar op i kværnen ovenpaa, se fig. 3. Til højre drevet til snoretrækket til laden. Trappen stammer ogsaa fra Lille Munkegaards Mølle. Vægtstangsystemet til højre regulerer afstanden mellem møllestenene (sandsten). Da disse sten i sin tid laa paa Vasagaardens Mølle, kom folk langvejs fra for at faa deres hvede formalet paa netop disse sten, som maa have egnet sig særlig godt til formaalet.

kildehus højere oppe ad skraaningen. Med den meget stramme bygningstradition paa Bornholm vil der næppe være vanskeligheder ved at rekonstruere dette anlæg (fig. 9).

I 1940rne havde man prøvet at erhverve Slusegaardens Vandmølle til Frilandsmuseet i Lyngby, men den daværende ejer, Anton Nicolaj Hansen Skovgaard, ville ikke sælge. Ved salg af Slusegaarden i 1949 til Svend Aage Christoffersen tinglystes en begrænset fredning af mølle og aadal.

Da vandmøllen i 1950-erne var sunket dybt i vedligeholdelsestilstand, mens ørredhuset midt i fyrrerne havde faaet paptag i stedet for det oprindelige straatag, var tiden inde til at foretage en aktion for anlæggets bevaring – hvis det da overhovedet lod sig redde.

Fig. 5, neg. nr. 831.37. Møllen til venstre, Ørredhuset til højre i sommeren 1956.

Fig. 6, neg. nr. 1371.30. Møllen til venstre, Ørredhuset til højre i sommeren 1962.

Fig. 7, neg. nr. 1371.15. Ørredhuset. Lemmene er gamle stolestadedøre fra en kirke.

Gaardejer Christoffersen og frue var meget interesseret i en bevaring, men kunne saa kort tid efter overtagelsen af ejendommen ikke selv deltage økonomisk heri. Derimod ville ejerne gerne indgaa paa en fredning af mølle og ørredhus samt af hele aadalen til udløbet i havet. En fredningsdeklaration, der sikrede dette enestaaende omraade blev tinglyst den 12. oktober 1956 uden erstatning.

Tilbage stod at skaffe pengene, tiden var knap – se fig. 2a.

Lektor Davidsen, Bornholms Museum, var os en god hjælp her: Museet tildelte 500 kr. og Pedersker Kommune derefter 2.000 kr. Foreningen til gamle Bygningers Bevaring bidrog med 1.000 kr. og øens sparekasser med tilsammen 2.000 kr. – Med disse godt 5.000 kr. tog vi fat paa at faa møllens tag bragt i orden, og den 2. december 1956 var der »rejsegilde«. Derpaa søgtes tilskud fra Tipsmidler til Kulturelle Formaal til færdiggørelse af opgaven – desværre med negativt resultat indtil 1958, hvor Nationalmuseets Mølleudvalg modtog et toaarigt tilskud paa i alt 14.500 kr. Vand-

møllen bragtes i køreklar stand og indviedes d. 10. november 1959, mortensaften, møllernes gamle festaften.

Ørredhuset blev tækket i løbet af 1961, idet den oprindelige tagkonstruktion blev rekonstrueret paa basis af opmaalingstegninger udført af Nationalmuseets 3. afdeling (Bondegaardsundersøgelserne) i 1944 (tegningerne trykt i Vol. 3 of Report on Watermills).

Den 29. april 1960 tildeltes af arbejdsministeriet i alt 24.000 kr. til oprensning af mølledammene og rydning af bevoksning ved Slu-

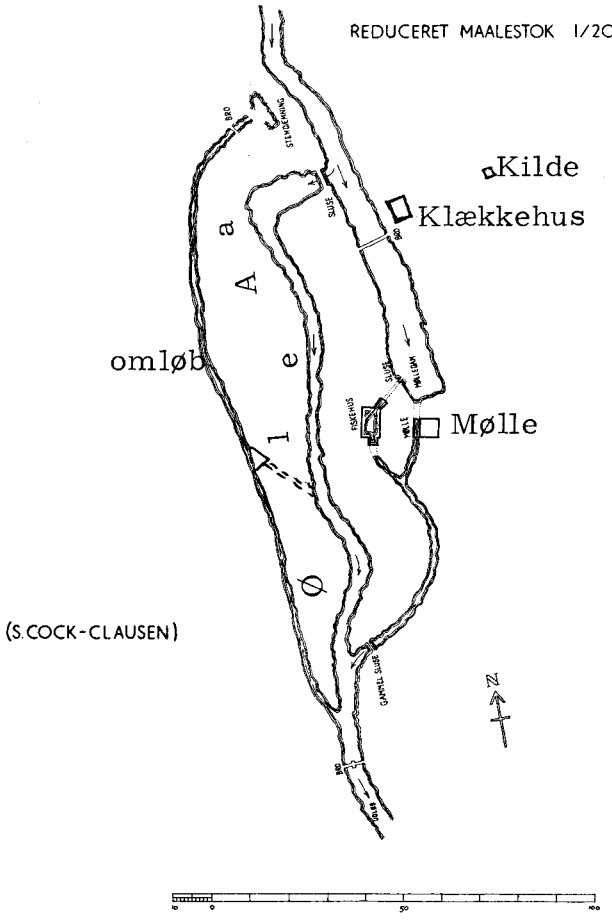

Fig. 8. Situationsplan, der viser Øle Aaens opstemning i dalens østre side.

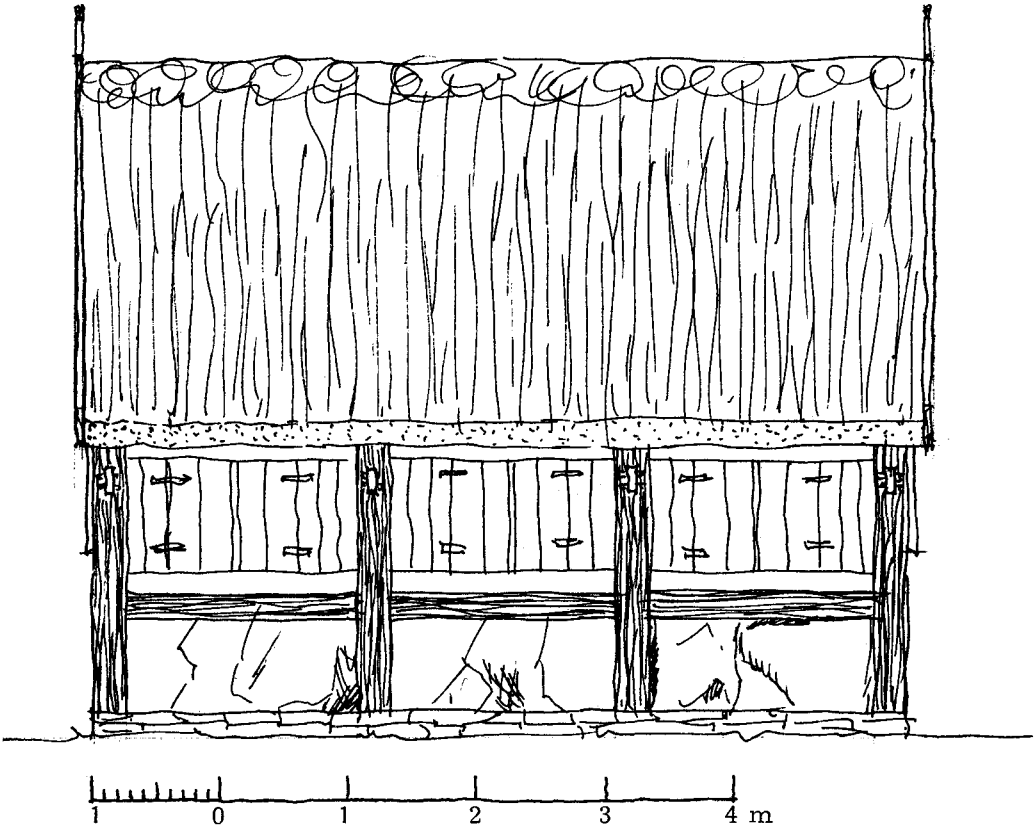

Fig. 9. Rekonstruktion af Klækkehusets langfacade (mod vest).

segaardsmøllen og Spidlegaardsmøllen. Da forhandlingerne om fredning af det smukke mølleanlæg ved Spidlegaard gik i staa paa grund af den erstatning, ejeren forlangte for at acceptere fredning og istandsættelse, blev arbejdet koncentreret omkring Slusegaarden.

Der blev ryddet op i underskoven, mølledammen blev opgravet, klækkehuset og kildehuset fundet og afdækket, og der fandtes tillige spor af andre fangstpladser ved omløbene (fig. 10). Ørredhusets mure, som frosten havde presset ind, blev rettet op, og der blev drænet langs ydersiderne, saa frosten ikke kan begynde forfra.

Da hele arbejdet var afsluttet, var der noget træ til overs, og heraf byggedes med hjælp fra Pedersker Kommune og fra beskæftigelsesarbejderne en gangbro over Øle Aa tæt ved udløbet. Hidtil maatte fodgængeren langs kysten enten risikere en vaad sok, naar han søgte over aaen i strandkanten, eller ogsaa maatte han op om-

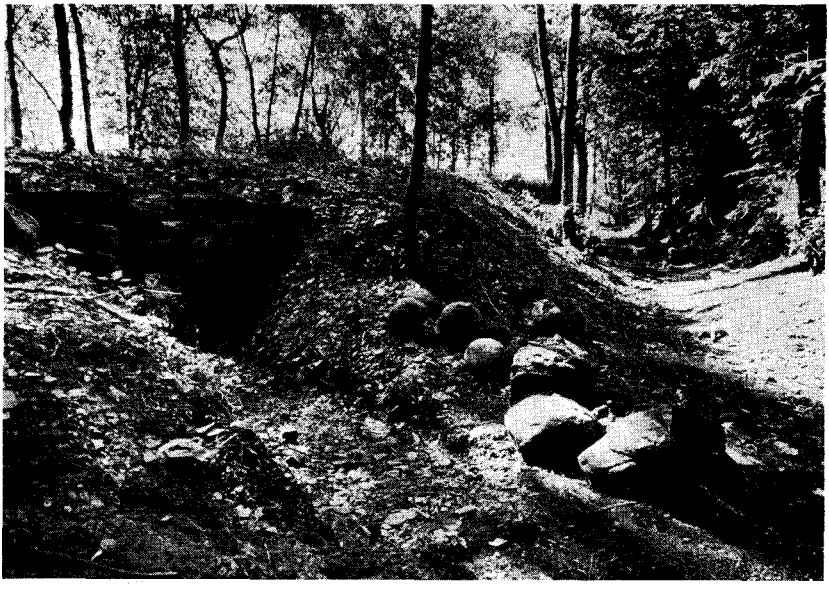

Fig. 10, neg. nr. 1371.17. Omløbet modsat møllen (vestre dalside). I forgrunden til venstre et udløb, hvor der sikkert ogsaa har været fisket – !

kring møllen. Nu kan man gaa over broen, som tillige tjener til at muliggøre en rundtur i det meget smukke terræn omkring møllen, og hvortil adgang er sikret ad stierne.

Til at dække fremtidige vedligeholdelsesudgifter er der udgivet en lille billet med et motiv af møllen (voksne 1,00, børn 0,50).

Nationalmuseets Mølleudvalg er gaardejer Christoffersen og frue megen tak skyldig for den enestaaende interesse, hvormed de har støttet dette istandsættelsesarbejde, og for den gæstfrihed, hvormed den interesserede offentlighed bydes velkommen. Fraset klækkehusets rekonstruktion mangler nu kun skiltning saavel paa grunden som paa vejene i nærheden, idet mange gæster har maattet køre langt omkring for til sidst at finde frem til det rigtige sted.

Allerede nu tegner Slusegaardsanlægget sig blandt Bornholms fornemste attraktioner, og Mølleudvalget haaber til næste aar at kunne fortsætte med tilsvarende arbejder paa Spidlegaarden og ved Vang.

NYE UNDERSØGELSER AF BORNHOLMS BRONZEALDER OG JERNALDER

Af Ole Klindt-Jensen

Denne korte oversigt bringer ikke så meget færdige resultater, som friske rapporter fra de undersøgelser, som er led i en langtidsplan, forsøg på at klare nogle vidtrækkende problemer.

Men først nogle ord om bebyggelsesmulighederne på Bornholm. Der er som bekendt tre områder eller zoner; det indre er klippefyldt og ufrugtbart. Udenom går et bredt bælte af frugtbar muld, og yderst, langs stranden, er skiftende partier af sand og klippe. Der er lettest adgang til kysten i syd, hvor bådene kan løbe op på den flade sandstrand. Her er altså gunstige forhold for bronzealderens og jernalderens søfolk. Pedersker sogn er ikke uden grund det højrigeste på Bornholm, og flere af de smukkeste grupper ses der. De ligger spredt over den frugtbare muld og når lige ned til sandjorden ved kysten. På lerjorden boede åbenbart en velstående bondebefolkning. Vi har gravet nogle af dens storhøje ud, og centralgravene fra ældre bronzealder udmærker sig ved smukke udstyr. To typiske mandsgrave i den 6 meter høje jordhøj ved Billegravsgård indeholdt bronzesværd i skede, fibula, en forvitret æske eller pose med toiletsager (niptang, syl, ragekniv etc.) og ildsten. Under højen er spor af bl. a. ardpløjning på kryds og tværs. Selve storhøjen er bygget over tre kister fra ældre bronzealder, hvorefter der er anlagt en del grave fra sen bronzealder og tidlig jernaldre.

Kvindegravene er ikke mindre velforsynede. I centralgraven i Munkevanghøjen (fra period 3) fremkom en stor bornholmsk fibula, to ørenringe af guld, to brede spiral-armringe og en bronzekniv. Alt lå sammen med brændte knogler.

En tilsvarende bronzekniv kendes fra en nylig udgravning af en samtidig brændtbensgrav fra et andet strøg lidt syd for storhøjene i kystegnen. Her har vi undersøgt en række gravpladser i fladt terræn. Denne arme sandstrækning har tilmed givet vidnesbyrd om beboelse

og agerbrug, men der var rigtignok anderledes ugunstige betingelser end på ler- og muldjorden lige nord for, hvor storhøjene ligger.

Og dog skal man næppe opfatte disse fladmarksgrave som vidnesbyrd om ensartede samfundsgrupper. Vi vil se på to gravpladser, den ene på Store Loftsgårds, den anden på Jomfrugårds strandmark. De viser visse indbyrdes forskelle.

Først Store Loftsgård, hvor undersøgelsen er afsluttet. Forholdene var komplicerede, for så vidt der på samme ret begrænsede område var rester af en hustomt, der åbenbart stammer fra begyndelsen af bronzealderen (eller slutningen af neolitisk tid), en periode, der i det hele vanskeligt lader sig leddele. Et mørkt bopladslag med flintaffald, lerkarsskår, hjerteformede pilespidser, flintsegl, stridsøkse af sten, brændt byg m. m. fandtes på gravpladsen, men tydeligt nok ikke liggende på oprindelig plads. Lidt fra var imidlertid en del stolpehuller, som dannede en rektangulær plan, idet tomtens øverste lag var gravet af, imod øst særlig dybt, således at stolpehullerne ikke mere var til at skelne.

Det forekommer mig en nærliggende mulighed, at det er dette øverste lag fra en nedbrændt hustomt, der er kastet hen på gravpladsen, da den blev anlagt, således at disse to levn fra en nedbrændt bolig altså hører sammen: tomten, hvis øverste parti er gravet bort, og kulturlag med dagligdags genstande, der er skovlet til siden.

Uden for tomten og i samme dybde ses endvidere spor efter ardpløjning på kryds og tværs, tynde striber, som står klart frem i det lysegule sand.

På selve gravpladsen viste der sig ardfurer, men anderledes ført end på ageren. De var temmelig langt fra hinanden, og selv om nogle partier er eroderet bort, er der dog meget, som tyder på, at man først har pløjet tre gange rundt om det område, som var udset til gravplads, og det er pløjet på tværs i én retning. Det kan ikke være agerbrug, dertil er der for lang afstand mellem furerne, snarere en indvielse af området, beskærmelse mod onde magter.

Hvad betyder disse plovfurer? Det mest nærliggende er at udnytte folkloren. Af forskellige kilder fremgår, at man for år tilbage beskyttede sig mod onde magter ved plovfuren. De underjordiske

kunne nemlig ikke overskride disse. De kunne kun gå i samme retning som furerne og måtte standse ved tværgående spor. Den bornholmske sagnfigur Bonavedde – søn af en gårdejer og intet mindre end en havfrue var klar over det. En gang han var forfulgt af underjordiske, løb han på tværs hen over pløjemarken, medens de forpustede fjender hele tiden måtte følge plovsporene og gik glip af ham på grund af den langsommelige siksak-færd. Romerne var også klar over plovfurernes magt og pløjede tre gange rundt om det sted, hvor de ville lægge en by.

Dette er én mulighed for tolkning, men vi har en anden, som illustreres af en højst interessant kilde, de oldindiske Veda-digte (publiceret udførligt af W. Caland: Die Altindischen Todten- und Bestattungsgebrauche 1896). Denne beskrivelse går vistnok tilbage til tiden for vore gravpladser. Minutiøst fortæller de om hvert afsnit af begravelsen, en kompliceret række ceremonier med ofre, skiftende handlinger, fremsigelse af hellige vers og tekster. Alt dette er lærerigt for arkæologen at studere, selv om man naturligvis ikke kan gå ud fra, at andre landes ceremonier har været af præcis samme art som ens egne.

Der er imidlertid her og der i Veda-digtene mærkværdige lighedspunkter med træk, vi har udledt af udgravningerne. Digtene nævner således beskyttelse af et område ved nedgravede sten (svarende til randsten om vore grave), og her kendes pløjning af rituel art lige før bisættelsen: Et firkantet stykke udvælges, afgrænses foreløbig med en snor og pløjes efter strengt tilrettelagte principper. Hver gang en fure er færdig, reciterer plovmanden: O fure, vi ærer dig, vær os kærlig og venligt sindet, for at du kan blive til lykke for os, og for at du kan blive frugtbar. Derpå anbringer man urnen med de brændte ben midt i pløjningen og sår korn i furerne.

Nu er det man spørger sig – og den oldindiske kilde giver ingen faste holdepunkter – tænkes den døde at indgå i naturens frugtbarhed, at spire i en ager (som Seedorff udtrykker det i sine hedenske tanker om genopstandelsen). Eller er denne ejendommelige ceremoni ment til beroligelse for guderne, der kunne opfatte begravelsen som et brud på naturens orden?

Under alle omstændigheder står vi over for to ejendommelige parallelforeteelser, fjerne i afstand, men næppe i tid. Det oldindiske sprog er som bekendt beslægtet med vort, og det kan ikke afvises, at der har været kontakt engang. Digtenes vidnesbyrd har i al fald betydning ved udførligt at vise, hvordan rituel pløjning indgik i begravelsesceremonier.

Lige i midten af det indpløjede område er lagt en grav indrammet af en stencirkel. Den har været delvis dækket af en ganske lav græstørvshøj, som man ser det i snittet. Og graven selv har været dækket af græstørv, en ejendommelig parallel til storhøjenes græstørvslag. Det er endda muligt, at der var bestemte rituelle ceremonier i forbindelse med dækningen med regelmæssige firkantede græstørv, en art jordpåkastelse.

Der er senere lagt andre grave inden for det ardpløjede område, de ældste er ubrændte, de senere brandgrave, alle med ringe udstyr. Der er tydelige særtræk ved disse genstande. Ragekniven har således ejendommeligt lige skaft og kun antydet dyrehoved. Kniven er opskærpet næsten helt til skaftet, hvad der vidner om en ellers ikke kendt sparsommelighed.

Gravgaverne på St. Loftsgårds-gravpladsen er så enkle og få, at det er lidet sandsynligt, at de begravede var så velstående som storhøjenes gravsatte.

Men billedet af befolkningen skal åbenbart ikke tegnes for skarpt. Ved udgravningen af en fladmarksgravplads på Jomfrugårds strandmark fremkom træk, der var beslægtede med Store Loftsgårds, men gravgaverne var rigeligere, selv om de ikke helt stod mål med de rige storgraves. Der er ikke fremkommet sværd eller guld, men dog virkelig nydelige smykker. Disse ældre bronzealder skeletgrave vidner om jævn velstand.

Det kan måske her være på sin plads at se på selve mulighederne for at bedømme sociale forskelle. Når det gælder hustomter med en del fund, er vi godt stillede, vanskeligere når der blot er få genstande. Skyldes dette fattigdom, eller er alt blot fjernet af ejerne? Selve tomtens placering, på frugtbar eller dårlig jord, og husets størrelse kan dog give vigtige oplysninger.

Når vi står over for grave er der andre vanskeligheder, og de er ikke mindre.

a. Rituelle hensyn spiller ind. Der er perioder, da man ikke giver de døde et gravudstyr.

b. Aldersforskelle er af betydning. Et barn eller ganske ungt menneske behøver ikke at få så meget som en ældre person.

c. Der kan være erhvervsmæssige særtræk. Vi kender dem senere hen i form af smedegrave.

d. Endelig er der økonomiske eller standsmæssige forskelle afspejlet ved rige modsat ringe gravgaver. I virkeligheden kan vi kun undtagelsesvis skelne mellem en rig mand og en socialt fremstående mand (som en høvding ell. lign.). Det er imidlertid fristende at jævnføre de to begreber.

Det er i al fald en vigtig forudsætning, at der er ens rituelle træk. Det gælder – som vi har set – gravene i storhøje og på fladmarksgravpladser. Liget er nedsat i samme art kister af egebul eller sten. Kun selve den øverste markering er forskellig. Der er forbavsende ens detailler i anbringelsen af stendække og græstørv.

Da der foreligger et ret stort antal grave fra storhøje og fra fladmarksgravpladser, er det ikke nødvendigt at tage hensyn til aldersforskelle, der kunne medføre en betydelig fejlvurdering, dersom man blot sammenlignede de to grave. Desuden er der nok skeletdele bevaret til at vise, at vi har voksne personer begge steder.

Vi kan således uden videre sammenligne de forskellige pladser og fristes til at mene, at vi her er stillet over for forskellige befolkningsgrupper. Den ene gruppe gravsætter de døde midt nede i storhøjene, der er opbygget af en kæmpedynge af afskårne græstørv, jord og sten. De er fint udstyret med bronzer, guld m. m. Vi har her at gøre med storbønder og bønder, og de har vist været engageret i handel ved siden af landbrug. Den anden befolkningsgruppe træffer vi i fladmarksgravpladserne. Der er en ret velhavende gruppe i Jomfrugård. Måske var det folk, der drev mindre landbrug og fiskeri, måske var de også handlende. Her kan særpræget erhverv have spillet ind. Den fattigste befolkning synes Store Loftsgårdsgravene at repræsentere. Det stærkt slidte knivblad, de arme grave,

taler deres eget sprog. Endvidere er der noget, som tyder på, at gravpladserne – i høj og under flad mark – repræsenterer en familie igennem nogle få generationer. Men naturligvis kan vi ikke danne os tydelige forestillinger om den.

Går vi videre ind i yngre bronzealder, træffes nu almindeligt brændtbensgrave i urner, stenkasser, undertiden i røser. Røsen, der bliver den almindelige gravform i denne periode og tidligste jernalder, er en ret lav stenhob. Den er indrammet – som i ældre bronzealder – af en stenkreds; den betegner i virkeligheden tradition fra fladmarksgravene som Store Loftsgårds med påkastede sten. I bronzealderens slutning og jernalderens begyndelse brændes liget på en plet, som vi ved det fra Mandhøjgravpladsen, og derefter lægges en stenkreds uden om ligresterne, hvorefter der kastes sten over. I nogle tilfælde har vi spor efter endnu en ceremoni: Der bygges et teltlignende dødehus på graven, en kegleformet bygning af træstammer, der derefter afbrændes. Men ligbålets rester kan også være dækket af en stor skibsformet stenlægning, som vi har eksempel på i Vestermarie plantage. Gravgaverne er få, hvad der kan stå i forbindelse med rituelle krav, men det kan også skyldes jævne kår. Allerede i jernalderens første tid viser brandpletten sig side om side med urnegraven, brandlaget og urnebrandpletten. Brandpletten er blot ligbålets rester gravet ned i et kedellignende hul, og gravgaverne er undertiden præget af ligbålet. Brandpletten er den mest yndede begravelsesform i Bornholms ældre jernalder, og vi er ved at undersøge en gravplads på mindst 1500 brandpletter ved St. Frigård, strækkende sig fra yngste bronzealder til i al fald yngre romertid ud.

Skeletgraven viser sig omkring Kristi fødsel og bliver gradvis mere yndet, for i løbet af germansk jernalder at blive dominerende.

Vi har i Slusegård, Pedersker, en af de interessanteste gravpladser fra 1. århundrede f. Kr. til 4. århundrede e. Kr., ikke blot med en række rige gravudstyr – særlig fra de ubrændte begravelser – men yderst afvekslende gravformer og spor efter ejendommelig dødekult. På det nordlige parti af gravpladsen fremkom således firkantede stenindramninger med f. eks. et lerkar med brændte fåre-

ben i midten. Den første grav gav gode løfter. Det var en dybt ført nedgravning nederst med to svære stensider, dækket med en mægtig stenhob. Øverst markeredes den af en stenring. På gravbunden lå en høj kriger, fuldt bevæbnet og påklædt. Sværdet har været ophængt i en skulderrem, der holdtes sammen ved en bronzeskive. Oven for hovedet stod en gruppe store og små lerkar og to fine, grønlige romerske glas samt et romersk øse- og sipar af bronze (se Nationalmuseets Arbejdsmark 1959).

Af kisterne er nogle udført af egebul, flækket og tilhugget, andre gange var liget blot viklet ind i en dyrehud. Ejendommelig er anvendelsen af både til kister. I ældre romertid har man lagt en båd, hel eller en halvdel, med kølen i vejret, over den døde. Her har båden således virket som beskyttelse, og det må have været en vane at søge ly under båden dengang som senerehen. Martin Andersen-Nexø fortæller i novellen »Frænke«, hvordan hovedpersonen kom vandrende ned til sandstranden. »Hist og her laa optrukne Baade med Bunden i Vejret. Under en af dem sov en Mand; hun kunde høre ham stønne.«

Senere hen, i yngre romertid, brugte man båden som kiste, og igen er det efter alt at dømme et overhugget fartøj snarere end en art jolle. Man ser i begge tilfælde fint aftryk af træet i sandet, men desuden rester efter kalfatringen, formentlig harpiks, hvormed man har tætnet forbindelsen mellem bordene og utætheder; derigennem er også bevaret spor efter snor, og det er tydeligt, at bordene har været føjet sammen, ikke med jernnagler, men ved syning. Det er samme fremgangsmåde, som gælder Hjortspringbåden, som er betydelig ældre. Denne konstruktion giver en elastisk virkning til bådens sider, så den glider lettere gennem bølgegangen. En enkelt ege er bevaret, medens der er over 20 syede både. Havet har ikke egnet sig til egerne.

Skeletterne giver undertiden dystre vidnesbyrd om datiden. Man boede udmærket herude ved sandstranden, med lette muligheder for at rejse, men det var også en udsat placering. Selve gården eller gårdene har næppe været fjernet ret langt herfra. En hel række grave vidner om overfald og barske vilkår. Et af kranierne var gen-

nemboret af en svær pilespids, som var kommet ind forfra. Nogle skeletter var halshuggede – man lagde kraniet ned omtrent på den rigtige plads (hvis man i det hele taget har fundet hovedet; det mangler i nogle tilfælde). Andre skeletter viser lemlæstelser.

Et stykke ind i yngre romertid indtræffer et skifte i gravformen. Vi kan bestemme tidspunktet til 3. århundrede e. Kr. Der viser sig fra denne tid en del velstående skeletgrave, hvis dække har været båret oppe af 6, undertiden 4 træstolper eller stenpiller i gravens hjørner og kant. Det er tydeligt, at dette dække bestod af træ og altså mindede om en baldakin, men først efter heldige fund blev dets form erkendt med sikkerhed. Det fandtes velbevaret over tre grave, idet man her havde anvendt træ, hvis overflade var afsvedet, altså delvis forkullet. Sorte og tydelige lå de, ligesom flettede, på kryds og tværs over gravlægningen. De har dækket over et frit rum, hvori den døde hvilede på en båre eller en art kiste, nogle gange en overhugget båd.

Lignende stolper langs gravkanten kendes fra det samtidige Mellemeuropa, men sjældent. Vi skal helt til Østrusland for at træffe denne ejendommelige foreteelse almindeligt. Her kendes de samme forkullede trædækker som Slusegårds.

Set for sig kan dette lighedstræk naturligt tydes som resultat af en forbindelse med landene i sydøst, og en sådan har man allerede været klar over, idet en række smykkeformer viser hen til påvirkning fra denne kant. Vor gravform har ældre forudsætninger i Rusland, men ikke i Mellemeuropa eller på Bornholm.

GULDMAGEREN PÅ HAMMERSHUS

Johan Konrad Dippel

Af Helmer Kofod

Blandt alle de særprægede personligheder, fødte og »førte«, der i tidens løb har betrådt bornholmsk jord, kan Johan Konrad Dippel uden overdrivelse betegnes som en af de mest paradoksale og interessante. En af de talrige artikler[1] om ham begynder: »Daarskabens Rige er større end Viisdommens. Dippel har spillet i begge en Rolle, som gør ham uforglemmelig«.

Dårskaben og hans stridbare temperament førte til, at hans ophold på Bornholm i al fald formelt havde karakter af fangenskab på Hammershus slot, men hans meriter i visdommens rige er overmåde alsidige. Dippel (1673–1734) var polyhistor af format, selv målt med tidens alen. Han ydede vægtige bidrag og deltog aktivt i tidens diskussion inden for så forskelligartede områder som teologi, astrologi, medicin, alkymi og kemi, arkæologi og jura. Som tænker regnes han af en af sine biografer[2] i sin principielle individualisme som en forløber for Kierkegaard. Som læge understregede han stærkt det sjæleliges afgørende betydning for helbredelse. Som kemiker er hans navn knyttet til opdagelsen af farvestoffet berlinerblåt, en opdagelse, som var en udløber af arbejdet med det nu obsolete lægemiddel, der bærer hans navn, Dippels olie. Han forudså kuldioxidassimilationen, den proces, hvorved planterne ud fra luftens kuldioxid ved lysets hjælp opbygger de utallige stoffer, hvoraf de består. Hans religiøse virksomhed satte sig bl. a. spor i Sverige, hvor han stiftede en sekt, Dippelianerne, og i en betydelig del af hans liv dominerede religiøse og samfundsmæssige fejder over hans andre aktiviteter.

I denne artikel skal ikke forsøges nogen fuldstændig karakteristik endsige levnedsbeskrivelse af denne brogede personlighed. Læsere, som måtte interessere sig for andre sider af Dippels person og de perioder af hans liv, som han tilbragte uden for Bornholm, vil finde

indgang hertil i litteraturlisten. Et kort rids af hans liv er imidlertid nødvendigt som baggrund. Det er baseret på tilgængelige biografier på dansk og tysk.[2-5]

TIDEN FØR OPHOLDET PÅ HAMMERSHUS

Dippel fødtes 10. august 1673 på slottet Frankenstein ved Darmstadt. Han var præstesøn. Seksten år gammel påbegyndte han studier ved universitetet i Giessen. Dippels interesser var i de unge år teologi, medicin og jura. Han karakteriseres allerede dengang som en stridbar, urolig og grublende natur med en levende interesse også for alkymi, astrologi og okkultisme. I den standende, religiøse debat mellem pietisterne og de (luthersk) ortodokse tog han i begyndelsen parti for de sidste. Han fortæller selv, hvordan han demonstrerede sin antipietisme ved om dagen at leve et vildt og lystigt liv, som han så i nattens stilhed søgte forladelse for i bøn og bod! Senere skiftede han mening og begyndte en række hadefulde og skarpe angreb på den ortodokse kirkelære.

I 1693 disputerede han for magistergraden. Titlen på afhandlingen var karakteristisk for Dippel: »De nihilo«, »Om intet«!, overraskende, selv dengang, da emnet i og for sig var underordnet, formålet først og fremmest at vise færdigheden i disputerekunsten. Der fulgte nu en række urolige vandreår, da vejen til en teologisk lærestol var ham spærret på grund af hans indstilling. Samtidig med en betydelig religiøs-polemisk forfattervirksomhed under pseudonymet Christianus Democritus holdt han privatforelæsninger rundt om i Tyskland og ernærede sig som læge, kemiker og alkymist. Snart levede han i yderste armod, flere gange kastet i fængsel, snart levede han højt, takket være sine voksende forbindelser i hofkredse. I perioden 1704–1707 opholdt han sig i Berlin, og her faldt hans væsentligste virksomhed som kemiker.[6]

Han synes at have nydt en betydelig anseelse som guldmager i denne periode og forstået at iscenesætte den. Han optrådte som grandseigneur i et lejet palads, viste sig i den kostbareste dragt, efter sigende ledsaget af en negerdreng i et fantastisk kostume, og havde takket være sin guldmagervirksomhed fået indpas i indflydelsesrige

kredse. Dippel var blevet kaldt til Berlin af grev August v. Wittgenstein, formentlig i det håb, at det skulle lykkes Dippel at lave guld.

Dippel var selvsagt hildet i tidens mystik, og på mange felter forfægtede han meninger, der var uholdbare, f. eks. gik han stærkt imod enhver form for atomteori (»atomi, seu corpora insecabilia non sunt, nec esse possunt«). Men mange af hans skrifter afslører en iagttagelsesevne og kombinationsevne, som er karakteristisk for den gode naturvidenskabsmand af i dag.

Dippel kunne ikke holde sig til kemien i Berlin. Et antipietistisk stridsskrift rettet mod den pommerske superintendent Mayer skaffede ham svenskekongen Karl XII's vrede på halsen (Pommern var jo på den tid svensk besiddelse). Dippel blev arresteret, men løsladt efter otte dage og flygtede derefter til Holland i 1707 i svensk uniform. Han erhvervede sig et hus ved kanalen mellem Amsterdam og Utrecht og drev her læge- og alkymistvirksomhed. I året 1711 erhvervede han den medicinske doktorgrad i Leyden på afhandlingen »De vitae animalis morbo et medicina«, i hvilken blandt andet Dippels olie anbefaledes mod vekselfeber. Nye teologiske stridsskrifter var anledning til, at han i 1714 måtte forlade Holland, og han drog nu til Altona, der var fristed for pietister, og som bekendt dansk besiddelse. Overpræsidenten, grev Ditlev Reventlow (dronning Anne Sophies halvbroder), der interesserede sig stærkt for guldmageri, havde allerede under Dippels Berlinophold søgt at drage ham til sig og hos den danske konge skaffet ham titel af kancelliråd.[7] Dippel fik en betydelig politisk indflydelse, førte korrespondance med højtstående personligheder i det øvrige Danmark, brevvekslede selv med Fr. IV om kirkelige spørgsmål. Dippel fortsatte sine angreb på ortodoksen, men begyndte også at blande sig i borgerlige anliggender, og forholdet til grev Reventlow udviklede sig efterhånden til at blive direkte fjendtligt, og Dippel flyttede til Hamborg. Herfra rettede han i en skrivelse af 21. december 1717 til kongen ærerørige beskyldninger mod magistraten i Altona og mod sine tidligere velyndere, grev og grevinde Reventlow. Han hævdede, at sidstnævnte havde modtaget penge

for at hindre dommens udførelse. Dippel blev fængslet, og en undersøgelseskommission kom til det resultat, at det drejede sig om grov og grundløs bagvaskelse. Dippels dom blev stadfæstet af kongen 28. september 1719 og lød på, at hans skrifter skulle brændes, hans titel fratages ham og han selv indsættes i fængsel på livstid. Sagens akter findes på Rigsarkivet[8] og fylder en foliomappe ca. 5 cm tyk, indeholdende skrivelser til og fra kommissionen, vidneudsagn fra Altona, skrivelser til og fra kongen og grev Reventlow samt et enkelt trykt smædeskrift på vers! Lænket på hænder og fødder førtes Dippel af ritmester Scheel (grevinde Reventlows søn af første ægteskab) og under eskorte til København og derfra den 26. oktober til Hammershus.

DIPPEL PÅ HAMMERSHUS

Det sted, hvor Dippel blev anbragt i streng arrest, havde for længst udspillet sin rolle som slot og som fæstning og var i lang tid kun blevet brugt som statsfængsel. Dippel blev den sidste fange på Hammershus, og siden blev slottet overladt til det forfald, som allerede var godt i gang på Dippels tid. Ifølge Hauberg[9] var kun Manteltårn, kirkefløjen og vicekommandantens hus under tag og beboelige. Dippel sad i Manteltårnet,[10] og hans forhold blev hurtigt mildnet til, hvad Zahrtmann[11] refererer som »honnet arrest«. Han fik en vis bevægelsesfrihed og lov til at indrette et laboratorium. Den første trykte bog, der er udarbejdet på Bornholm, stammer fra Dippels hånd. Det er en lille arkæologisk afhandling,[12] som senere skal omtales nærmere. Bogtrykkerens (= udgiverens) vidtløftige forord indeholder imidlertid en sandsynligvis pålidelig skildring af Dippels livsforhold mod slutningen af hans ophold. Det fremgår, at Dippel langtfra at have tabt modet efter sit omskiftende vil, var særdeles aktiv og åndeligt levende. Han kunne med tilladelse fra Bornholms guvernør og med bevilling fra den oberstløjtnant, som fungerede som vicekommandant på Hammershus, modtage besøg i nærværelse af en over- og en underofficer. Talrige »Passagierer« synes at have besøgt ham, dels af kuriositet, dels har de søgt råd hos ham som medicus.[12] Der er næppe tvivl om, at han i nogen grad

har fungeret som anset vejleder, orakel og læge for øens befolkning. Bogtrykkeren, Georg Piscator, skriver i det nævnte forord, at aldrig fandt man ham »unaufgereumet oder verdriesslich«, men altid glad og af hjertet velfornøjet med sin hårde skæbne og villig til at hjælpe. Over for indvånerne på øen havde han aflagt adskillige prøver på sin medicinske kunst, og de ønskede gerne at beholde ham for sig, dog under bedre forhold. Dippel tilberedte selv sin diæt for at »befordre den sundhed, han hidtil havde nydt«, og dette skete – stadig ifølge Piscator – i en stor sal ved siden af arreststuen, der var den samme, hvori grev Corfitz Ulfeldt sad fanget. Det var i Manteltårnets femte, næstøverste stokværk (11 IV bog p. 18). I denne sal tilberedte han også de medicamenter, som han uddelte til patienter, der hyppigt kom til ham »und damit die Zeit zu vertrieben erlaubet wird«. Basis for disse lægemidler var bl. a. de lægeplanter, som han selv under opsyn indsamlede i omegnen, og hvoraf han iflg. Zahrtmanns referat[11] fandt flere end noget andet sted. Der findes endnu adskillige lægeurter på klippeknuden, og kalmus vokser i den lille dam, man passerer ved stien på vej mod slottet. Man kan kun gisne om, hvor mange, der er relikter, som har været der på Dippels tid, og hvilke der er kommet til senere. Der er næppe tvivl om, at Dippel foruden sin virksomhed som læge og lærd sagkyndig i mange forhold også har haft et kemisk laboratorium i Manteltårnet, formentlig i samme »sal«, hvori han drev sine apotekersysler. At Fr. IV søgte at udnytte hans påståede evner som alkymist er autentisk. Ganske vist har kongen næppe som Chr. IV og Fr. III været personlig interesseret i selve forsøgene,[13] men fortrinsvis i resultaterne. Der findes således ikke blandt Fr. IV's efterladte optegnelser og breve noget af alkymistisk indhold. Indirekte har kongen imidlertid forelagt Dippel nogle spørgsmål i et dokument, som ikke synes at være bevaret. Svaret, dateret Hammershus 13. februar 1724, findes i Det kgl. Bibliotek.[14] Det er stilet til Bornholms guvernør, oberst West, som var mellemmand ved forelæggelsen af spørgsmålene, og det er så heldigt, at Dippel omhyggeligt refererer spørgsmålene i sit svar. Det gengives her i Zahrtmanns noget frie oversættelse.[11], pag. 103

»1. Hvor meget Guld, naar alt bragtes til Veje paa foreskreven Maade deraf kunde fremkomme? – Dippel svarede, at ene han gjennem sin Kundskab og Flid havde modtaget fra Gud Raadighed herover og ikke efter andres Tykke agtede at give Guldet fra sig, men Udbyttet vilde langt overstige Omkostningerne, om titusindfold eller milliontefold, det stod til at erfare, naar der gaves ham Tid til at gjøre Arbejdet færdigt.

2. Hvad Dækning af de store Omkostninger, der kunde foreligge, om han ikke fuldførte sine Løfter? – Han svarede, at Forskuddet højst vilde blive 600 Rdl., hvilke han, om Forsøget glippede, vilde give tilbage med Renter, for hvilke man jo havde ham forsvarligt hæftet; men naar Gud signede hans Arbejde, vilde han uden nogen udgiven Forpligt af egen god Vilje lønne Forskudstilleren rigeligt.

3. Hvor lang Tid, der krævedes til Arbejdets Fuldførelse? – Halvtredie Aar, maaske mindre, maaske et Par Maaneder mere.

4. Om Guldet kunde staa Prøve som ægte Dukatguld? og at Dippel kunde fortrøste sig til Kongens Naade, naar Forsøget lykkedes, men i modsat Fald se sig udsat for hans Unaade. – Guldet skal være ikke blot Dukatguld, men langt purere og helt fint; iøvrigt bærer jeg den Tillid til Deres Majestæts Retsind, at De, hvis mit Forsæt mislykkes, hvilket altid staar i Guds Haand, vil nære større Medlidenhed med mig end Vrede imod mig, da jeg i den Tilstand, hvori jeg er stedt, dog endnu har haft Tillid og Lyst til at foretage noget for det almene Bedste, og jeg er forvisset om at, det falde ud som det vil, hverken Kongen eller jeg vil angre dette Foretagende.«

Det må formodes, at kongen virkelig har bevilget forskud til Dippel, men det har dog ikke været muligt at bekræfte dette ved gennemsøgning af Rigsarkivets Extracter over Rentekammerets danske Resolutioner 1720–1726, ligesom yderligere korrespondance til og fra Dippel i Hammershus-perioden ud over det ovennævnte brev ikke er fundet i Det kgl. Biblioteks brevregistrant eller i kataloget over universitetsbibliotekets håndskrifter.

Dippels forsøg var som de øvrige guldmageres frugtesløse, og alkymien var så smått ved at ebbe ud. Det kan dog nævnes, at kon-

CHRISTIANI DEMOCRITI

eröffnete

Muhtmaſſungen

und

Merckwürdige Gedancken

über

Herrn Jacobs von Melle,

Sen. Miniſt. Lubec.

Commentatiunculam de ſimulacris Aureis &c.

oder

deſſen kurtze Beſchreibung von den

Güldenen Bildergen,

welche auf der / in der Oſt-See liegenden / Inſul Bornholm,
in einem Acker vor einiger Zeit gefunden worden,
auf Veranlaſſung einiger Freunde daſelbſt entworffen;

Denen noch beygefüget ein

Antworts-Schreiben ad Amicum Bornholmienſ.

darinnen Er ſeine wahrſcheinliche Meynung
von dem in Jütland gefundenen

Güldenen Horn,

ſo ſich in der Königl. Kunſt-Kammer zu Copenhagen befindet /
welches Olaus Wormius in Kupffer ſtechen laſſen / und dar-
über in Lateiniſcher Sprache geſchrieben,
auf Erſuchen etwas weitläuffiger entdecket.

HAMBURG, gedruckt bey Johann Georg Piſcator. 1725.

Fig. 1. Titelbladet til afhandlingen om guldgubberne.

gen i 1723, samtidig med at Dippel sad på Hammershus, modtog en italiensk kemiker, Johan Jacob de Maldini, der fik lov til »nogle af hans kunststykker allerunderdanigst at præsentere«. Han fik anvist bolig for sig og sin familie i Rosenborg Have, formentlig med laboratorium i »Guldhuset« i Rigensgade opf. 1668.[13, p. 137, 140, 115]

Der er ikke på Bornholms museum eller Nationalmuseet bevaret noget som helst inventar eller redskaber fra Dippels laboratorium, og vi kan kun gætte os til, hvordan det har set ud.

Under Hammershus-opholdet interesserede Dippel sig også for guld af mere naturlig oprindelse. Den allerede nævnte afhandling Güldene Bildergen[12] er et udtryk herfor. Den er nu en bibliofil sjældenhed. Et smukt og velbevaret eksemplar stammende fra afd. apoteker P. Haubergs store bogsamling ejes af forfatteren til nærværende artikel.

Bogen indeholder Dippels meninger om tyve »Guldgubber« fundet i en mark på Bornholm. De befandt sig på den tid i pastor Jacob von Melle's raritetskabinet i Lübeck. Von Melle havde fået dem forærende under et ophold på Bornholm og havde udgivet en fortolkning af dem på latin. Denne bog var ifølge forlæggerens (Piscator's) forord stillet til Dippels rådighed af gode venner på Bornholm og affødte altså det blyantmanuskript, som den 1. april 1725 blev sendt fra Hammershus til »Monsieur Craaz chez Monsieur le Colonnel de West a Rönne« øjensynlig en af Dippels venner hos Bornholms guvernør. Piscator bragte en afskrift af manuskriptet med sig til sit trykkeri i Hamburg, og herfra udgik da samme år den første trykte bog, hvis indhold er udarbejdet på Bornholm. Efter udgiverens forord følger Jacob von Melle's »Kurze Beschreibung der güldenen Götzen-Bildergen, welche man auf den Aeckern der in Baltischen Meer beligenen Insul Bornholm ausgräbt«, en gengivelse på tysk af den latinske original; derpå Dippels tanker om guldgubberne under hans sædvanlige pseudonym Christianus Democritus. Han imødegår pastor von Melle's fortolkning, og endelig slutter den lille bog med Dippels helt forfejlede meninger om de berømte jyske guldhorn, hvoraf originalerne endnu dengang befandt sig på det kgl. kunstkammer i København.

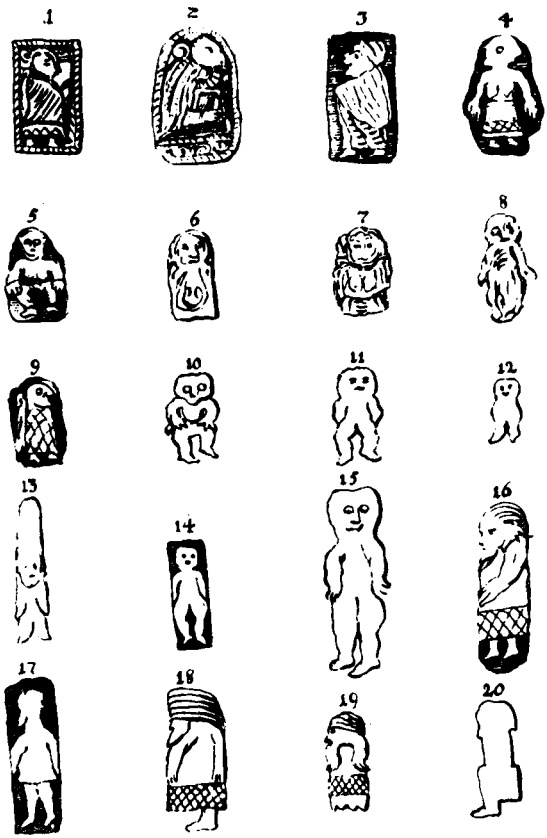

Fig. 2. Kobberstik af de 20 guldgubber beskrevet i Dippels afhandling (1 : 1).

De tyve guldgubber er afbildet i et kobberstik over for titelbladet og er hver en gengivelse af en menneskeskikkelse set forfra eller i profil, udført i tyndt presset eller udklippet guldblik. – Ifølge von Melle er de fundet i en mark ved et bondehus trekvart mil fra Rønne 14-15 år før von Melle's publikation. Af vægt er de meget beskedne, den tungeste vejer kun 20 »medicinske gran«. Det drejer sig formentlig om det i farmacien brugte Nürnberg-gran = 62 mg. 20 gran (= 1 scrupel) er altså kun godt og vel 1,2 gram. Von Melle antager, at det drejer sig om mindre husguder, som bornholmerne har æret ved siden af Odin, Thor og de øvrige nordiske guder, inden Norden blev kristnet, og belægger sine konklusioner med

Fig. 3. Portræt af Dippel, skåret af A. C. Fleichmann efter 1719. Westergaard[18] *nr. 2598. Teksten lyder: Iohannes Conradvs Dippel. Vulgo Christianvs Democritvs. Hassus. Desertа Theologia quam Giessa et Argenterati didicerat. A. 1693. Magister etiam istie creatus. Medicinae et Chemiae Berolini et Amstelodami operam dеаt, Consiliarii Danici tandem Dignitate auctus, seа A. inc. d. sc. Sept. ad perpetuos carceres in insul. Bornholm. abductus Altonavia. Nat. A. 1644. A. C. F. sculpsit.*

mange lærde citater og sammenligninger. Det synes at være hans opfattelse, at bornholmerne selv har forfærdiget i al fald nogle af billederne. Pastoren holder for, at bornholmerne i deres iver efter at overgå til kristendommen har bortkastet husguderne uden hensyn til metalværdien. Han slutter dog beskedent sin fortolkning med at bemærke, at andre må afgøre, om hans opfattelse er korrekt.

Læser man derefter Dippels bemærkninger, er det slående, hvilken skarp tone de er holdt i, men i øvrigt imponeres man af den omfattende viden, Dippel sad inde med. Artiklen er jo utvivlsom skrevet uden adgang til boglige hjælpemidler af nogen art. Dippel anser det for ganske uhistorisk og uden sund fornuft at opfatte guld-

gubberne som de gamle bornholmeres husguder. Thi »hvilket hedensk folk ville ære sådanne småsager som husguder, som musene kunne slæbe af med og vinden blæse ud ad vinduet! Husguder er dog altid af en sådan størrelse, at de kan opstilles i god orden på deres piedestal.«

Fire af figurerne (1, 2, 3 og 9) anser Dippel for at være gengivelser af ægyptiske præster. De kvindelige figurer, mener han, afbilder gudinden Osiris' præstinder (nr. 4, 5, 10, 11, 12, 13, 14 og 15) i dansepositur med nøgen overkrop. Nr. 16–19 mener Dippel forestiller nogle af ægypternes berømte nokger og filosoffer. Nr. 18 bærer efter hans formening det kongelige hovedbind: diadema. »Diese unsere Meynung . . . sind wir jetzt nicht im Stande mit Auctoribus, Capitibus und Paginis zu erweisen«, men Dippel henviser tvivlere til navngivne hollandske og engelske experter ex professo i ægyptiske antikviteter.

Med hensyn til guldgubbernes oprindelse mener Dippel, at det drejer sig om forsøg på at bevare en hedensk religiøs tradition i hemmelighed på trods af de kristne, romerske kejseres strenge forbud. Dippel kommer derefter med en længere fantasifuld udredning af de kanaler, ad hvilke billederne kan være kommet til Bornholm, bl. a som bytte under »ekspeditioner« for paven og andre. Dippel mener, at disse erobrede klenodier blev holdt højt i ære af slægten til minde om de drabelige krigere og derfor begravet på sikkert sted i ufredstider. På denne måde skulle de være havnet i bornholmsk jord.

Trods sin skarpe og kategoriske form slutter Dippel: »Diese Muhtmassung, so wir aufs meiste probable halten... dringen wir niemand auf. Wer was sicheres hat kann sich melden und die Sache selbst ist eben von solchem Belang nicht, um sich darüber viel Kopf-Brechens und Mühe in Nachschlagung der Bücher zu machen.« Det havde jo også sine vanskeligheder for Dippel!

Hvad siger nu vor tids arkæologer til guldgubberne? Klindt-Jensen[15, p. 93] beskriver flere fund af guldgubber i bornholmsk jord og gengiver også (loc. cit. pag. 237, fig 199) Melle's kobberstik samt fotografier (p. 237, fig. 200, og pag. 92, fig. 72) af de

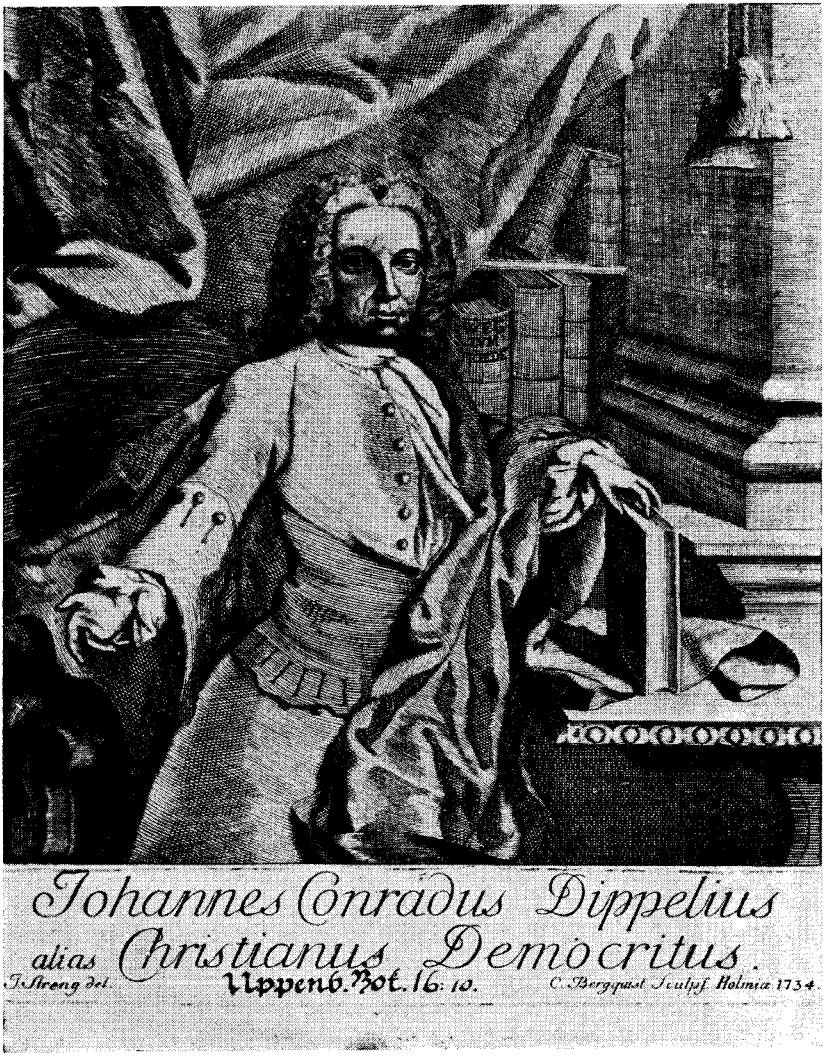

Fig. 4. Portræt af Dippel, tegnet af I. Streng, skåret af C. Bergquist Stockholm 1734. Westergaard[18] *nr. 2599.*

af guldgubberne, der stadig eksisterer i Nationalmuseets samlinger. Klindt-Jensen anfører, at de er uden forudsætninger i Norden, men at oprindelsen nok må søges i sydøst (Ungarn, Sydrusland). De har foruden som udsmykning sikkert tjent som amuletter, i nogle tilfælde frugtbarhedsfremmende, og været båret i en snor.

Foruden den omtalte bog, »Güldene Bildergen«, har Dippel under sit ophold på Hammershus udarbejdet i al fald endnu ét skrift, »Christiani Democriti Epigrammata«. Indholdet er religiøst, og det er trykt i Stockholm 1727, men titelbladet bærer oplysningen »confectum quondam in custudia Bornholmiensi«.

Dippels samlede værker[16] blev udgivet i 1747. De tre bind giver et interessant overblik over denne brogede personligheds produktion og indeholder bl. a. de nævnte to skrifter udarbejdet på Bornholm.

I 1726 blev Dippel uden ansøgning, men på dronningens og gode venners forbøn løsladt. Det kgl. reskript,[17] stilet til Bornholms guvernør, lyder in extenso:

»Til Oberst West, Friderichsberg, d. 11. Juni 1726.

Som vi i Consideration til den af Gud Vores højtelskede kiære Gemahl hendes Mayt. Dronningen forleente forløsning og den af hendes Mayt. gjorte intercession den på Hammershus siddende Arrestant Dippelius af sin Arrest haver løsgivet, dog således, at hand skal rømme vore Lande og Riiger og sig ingen tiid under haard straf lader indfinde, så er hermed Vores allernaadigste Villie og Befaling, at den bemeldte Dippelius, naar hand sig derom til dig skriftlig haver reserveret på fri foed stille lader.«

TIDEN EFTER HAMMERSHUS

Fra Bornholm rejste Dippel til Kristiansstad, indbudt af en beundrer dér. Under rigsdagen i 1726 blev han kaldt til Stockholm, hvor kongen ønskede at konsultere ham som læge. Men her blandede han sig atter i striden mellem de ortodoxe og pietisterne.

I Stockholm påbegyndte han sit hovedarbejde, »Vera demonstratio evangelica«, i hvis indledning han skildrer sin rejse til Sverige. Under sit ophold stiftede han sekten, der tog navnet Dippelianerne.

Fig. 5. Portræt af Dippel. Ukendt kunstner og tidspunkt. Westergaard[18] *nr. 2596.*

På grund af hans kritik af den stivnede statskirke blev han mod slutningen af 1727 forvist og rejste over Malmø til København, hvor han øjensynlig allerede havde fået amnesti. I al fald finder vi ham atter praktiserende som læge i hofkredse. Han har dog næppe følt sig sikker, allerede i september 1728 drog han til Tyskland, hvor han i korte perioder virkede som kemiker i Lauenburg, Lüneburg, Celle og Liebenburg. Endelig fandt han et kærkomment tilholdssted hos grev Casimir i Berleburg, hvis »inspirationsmenigheder« var et sandt eldorado for allehånde kirkekritiske sekterere. Den 24. april 1734 var han gæst hos grev Wittgenstein på hans

NKC 723,40

Erklärung und Resolution auf die mir vom Tit: H. Directori und Gouverneur auf Borkholm, H. de West vorgelegte Fragen.

1. Frage: Wie viel Gold, wenn alles vorgeschriebener massen würde angeschafft, wie von Lemnen geliefert werden?

Dieses ist nicht zu determiniren, indessen ob auch Könte specificirt werden, so finde ich mich nicht gutwillig, noch obligirt solches zu thun, diejenige aber das Gold nach einer andern gut finden aufzuliefern; denn ein diese Sache allein von Gelde dringen das Natur vermögen, meiner Erkantnis und Klugheit dependirt, so glaube ich, dass ich auf und hinaus andere Künster von Gott die dispensation vorlangen. Ich würde auch Zeiten, wie ich sie auch unternehmen dürfen mit zulänglicher Versicherung von Hoffnung versehen haben, wo ich nicht schon vorlangst Ihr. Majestät Land und Riegel hätte, dass mir in dero Territorio nichts recht in regard dieses Werk zu gemüthet werden, als wozu ich selbst inclinirte. Unterdessen kan ich so viel en general sagen, dass das productum die Kosten weit werde übertreffen, ob es aber 10000, 100000, oder 1000000, werde übertreffen, stehet zu erfahren wenn es fertig, und wenn es mir gefallen wird solches zu thun, denn ich damit nichts vor mich intentire, sondern es alles allein dem publico zu dienen.

2. Fr: Wenn es nicht solte prestirt werden, wozu ich mich offerire, was der so die Kosten avancirt vor satisfaction vor so eine grosse Summa könte haben?

die grosse Summa wird sich nicht über 600. Rthl. belaufen, die ich an allen Orten, wo ich ist nicht in Arrest wären, von particulieren finden werde, und kan sie kein Hazard setzen, als auf den Fall, dass ich unter der Arbeit sterben könte, da doch das meiste noch werde in salvo setzen, da ich mich offerire, bey management des effects das avancirte capital nebst interesse zu Land zu refundiren, so setze ich nicht, zumahl meine eigene Person zur hypothec bleibet, bis ich zahlen, was man weiters de jure von mir pretendiren könne. Unterdessen werde ich nicht vermögen, wenn Gott meine Arbeit segnet, den, der die Spesen avancirt, so zu bedienen, dass er pole satisfait seyn. Und dieses mit gutem willen, ohne einige obligation.

3. Fr: Wie lange Zeit erfordert werde zu dem effect, von der Zeit an da alles benöthigte geliefert?

Wenn recht stelle oder importantes soll verfertiget werden, so ist von erworbenen termin an die Zeit von anderthalb Jahren nöthig, denn das Eisen in dieser Sache nichts als dispendia bringet. Vielleicht aber verfehlet solang nicht, vielleicht aber auch ein paar Monath länger. Ich sie sie dann nichts determiniret werden, weil man die Vorfallen de Klima Verhinderungen nicht dann zuvor sehen, die ob sie wohl in der Länge selbst nichts präjudiciren, dennoch die Zeit etwas aufzuhalten capable sind.

4. Fr: Ob das producirte Gold gut Ducaten Gold werde gegen und probemässig. Und dass sich der Auctor des prestirten Proben des Königs Gnade zu getrösten habe, des nicht erfolgten effect aber zu gewarten habe, und daraus endiglich möchte folgen?

das Gold muss nicht nur Ducaten Gold seyn, sondern weit besser oder ganz fein gegeben werden ist des Königs Gnade nicht suchen zu ambiren, als der sie mich nicht bey seiner etwas gegen den König oder seinen Staat gesündiget zu haben, und also dessen

Gold die Straffe nicht gedencke abzukauffen. Wiewohl mir Sr: Maj: Gnade alzeit erwünschlicher wird seyn, als dero Ungnade. Im übrigen trage ich das Vertrauen zu Ihro Maj: aequitat, daß Sie bey Mißglückung meines Desseins, das allezeit unter Gottes Hand stehet, mehr compassion als Zorn gegen mich werden hegen, der ich in diesem Stand darin ich stehe, dennoch noch Confidence und Lust gehabt, etwas zum gemeinen Besten zu unternehmen. Ich bin aber versichert, daß, es falle wie es will, noch dem Könige, noch mich, diese entreprise gereuen werde.

Hammershuß d. 13. febr. 1724.

Dippel

slot af samme navn, og her endte hans urolige liv natten mellem 24. og 25. april.

Hvordan så denne mærkelige mand ud? Der er registreret fire kobberstik af Dippel.[18] De tre, der er tilgængelige, gengives hosstående. P. Poulsen beskriver Dippel således i et månedsskrift[1] fra 1809: »Med rank Vext og meer end Middelhøjde havde Dippel livelige Ansigtstræk, som, indtil en Tid lang før hans Død, vidnede om en fast Sundhed. Han havde store, fyrige Øjne, et noget mørkt, eftertænkende Blik, og en saadan Anstand i sit Væsen, der ofte satte hans Fjender i Forvirring. Han var en Mand af mange naturlige Talenter; men stolt, ubøjelig, en bidende Dadler af andre, der tænkte anderledes end han, og besjælet af Reformationsaand. I hans tidlige Aar duede hans Hjerte og Sæder ikke meget. Æresyge, Forfængelighed og Egennytte voldte, at han vaklede hid og did imellem de Orthodoxe og Pietisterne. De Gjenvordigheder, han havde prøvet, gjorde dog hans Carakter bedre i de sildigere Aar.«

NOTER OG HENVISNINGER

1. »Iris og Hebe« 1809 I, p. 124.
2. Schmidt, Martin, i Neue Deutsche Biographie, vol. 3, p. 737–738.
3. Oppenheim i Algemeine Deutsche Biographie, vol. 5, p. 249–251.
4. Jantzen, A., i Dansk biografisk Lexicon 1890, vol. 4, p. 373.
5. Neiiendam, Michael, i Dansk biografisk Leksikon, vol. 6, p. 23–24.
6. Kofod, Helm., Dippelsolie og berlinerblåt. Dansk Kemi 44 1963, p. 123.
7. Kgl. Resolution vedr. Dippel 1707 (+ copi af brev fra Dippel) Ledreborgsaml. 430[4] fol. Kgl. Bibliotek.
8. Tyske Kancelli B nr. 142: Akter i Sagen mod Kancelliraad J. C. Dippel 1718–19, Rigsarkivet.
9. Hauberg, P., Hammershus. Bornh. Saml., vol. 7, p. 139.
10. Stub-Jørgensen, Christian: Bornholms Borg, Allinge 1957.
11. Zahrtmann, M. K., Borringholmerens Historiebog III–IV bog.
12. Christiani Democriti eröffnete Muhtmassungen und Merckwürdige Gedanken über Herrn Jacobs von Melle, Commentianuculam de simulacris Aureis etc. Hamburg 1725.
13. Fjelstrup, Aug., Guldmagere i Danmark i det 17. Aarh., Kbh. 1906.
14. Brevregistranten, Ny kgl. Saml. 4–723. 4[0], Kgl. Bibliotek, København.
15. Klindt-Jensen, O., Bornholm i folkevandringstiden, København 1957.
16. Christiani Democriti: Eröffneter Weg zum Frieden mit Gott und alle Creaturen durch die Publication der sämtlichen Schrifften Christiani Democriti 3 bind Berleburg 1747.
17. Protokol over udgående Sager ved Kriigskancelliet fra primo Juni Anno 1726. Sag nr. 556 (11. Juni) Rigsarkivet, København.
18. Westergaard, P. B. C.: Danske Portrætter København 1930, nr. 2596–2599.

RANSAKNINGEN AF 17. MAJ 1658

Af J. Klindt-Jensen

En af oberstløjtnant Johan Printzenskölds første embedsgerninger efter udnævnelsen til lenshøvding på Bornholm (8. marts 1658), og efter sin ankomst til øen (29. april 1658), var at undersøge denne nye svenske provins' forhold og afgive indberetning herom til Bornholms nye konge, Karl X Gustav.

Instruksen[1] herom blev registreret i Stockholms arkiver og lyder i oversættelse således:

»*Memorial,* hvorefter slots- og lenshøvdingen Printzensköld samt herredshøvding J. Sylvius have sig at ergulere[2] udi den *kommission* som dem er anbefalet at udrette på Bornholm. Datum Göteborg den 10. aprilis 1658.

1. Såsom H.K.M. og Sveriges krone blandt andre *provinsier* og len i lige måde er ved *traktaterne* med Danmark Bornholm med dens underliggende øer cederet og tilegnet, så have ovenbemeldte *commisarie* i det første sig grangiveligen[3] at informere, såvel om jagter og dyrefangst, fiskeri, det som angår landets jordebog, *intrader,*[4] og alle des tilhørende herligheder,[5] som anden både *civile* og *militær administration,* tillige med den åndelige stands vilkår og beskaffenhed, på det de må vide at gøre kgl. maj. derom al god og *pertinent* berettelse, samt et og andet siden fremdeles føjeligst blive lempet til Sveriges forordninger[6] og sædvane.

2. Eftersom udi den sluttede freds*traktat* er *forakkorderet,* at Bornholm, såvel som de andre *provinsier,* må nyde og bruge sin gamle lov og forordning[6] så vil kgl. maj., at så meget som justitien vedkommer, dermed holdes som tilforn haver været brugeligt, indtil kgl. maj. kan sig derom videre forklare. Og om de små stæder og flækker, som på Bornholm ere (såvidt de på sin egen *justitie* måtte findes at være af Danmarks konger *priviligerede)* herefter ikke mere

må sortere under landstinget eller landsdommeren, men gå direkte *ratione suæ instantiæ et approbationis* til kgl. maj's götiske hofret i Jöneköping, og så videre derfra nyde *beneficio revisionis,* derom vil hans kgl. maj. sig fremdeles nådigst forklare, når hans kgl. maj. bliver om deres vilkår og beskaffenhed underrettet.

3. *Garnisonen* anlangende, må *kommissarierne* tilse, af hvad midler den udi de danskes tid haver været underholden, om rigshovmester Gersdorf [7] haver noget dertil af sine forleningsrenter leveret, eller andre *intrader* haver været dertil anordnede. Og i den måde have de sig grangiveligen[3] at *informere* om alle landets indkomster, hvad for navn de have. Og såsom foruden landgildet næsten årligen før dette udi de danske *provinsier* en vis skat er udgiven til kronen, såvel af adelige som kronebønder, hvilke og tillige have hjulpet til at understøtte andre krigsbesvær med, så må alt sådant efterspørges, såsom og om almuen haver i fortiden været tilholden at hjælpe til *fortifikationsbygningen,* hvorom (så vidt det kan synes at være praktiserligt og kan i nogen måde anstå at *effektueres)* med almuen, så og om *garnisonens* underhold, kan føjeligen handles, og derhos tilses, hvad stæderne i krigstider have *contribueret,* og hvad *proportion* dem imellem er holden vorden.

4. Hernæst skulle de tilse, hvorledes *soldater* og i synderlighed bådsmænd må kunne igennem udskrivninger og roteringer fremdeles opbringes, når sådant bliver påfordret, og nogen anstilling derover gjort vorder, men nu især prøve, hvor mange bådsmænd der af stæderne og på landet kunne tilskaffes, og hvad skat stæderne have givet for bådsmandshjælpen i denne krig, læmpendes alt sådant efter den brug, som i svenske stæder, øer og skær er vanligt og med skel må kunne *praktiseres.* Skal og fornemmes, om præster, fogeder eller andre der på landet have sat til denne sidste krig nogle knægte, bådsmænd eller ryttere, og hvor sådanne nu ere komne og sig opholde.

5. Skal og efterspørges, om nogen på landet findes, som plejer at ruste, eller for sine gårde [8] i forrige tider enten holde knægt eller bådsmand, så og om der nogen adelsmænd findes, som holde rostjeneste, hvor mange de ere, og på hvad måde de denne opholde. Om

nogen udskrivning haver der været brugelig, og på hvad måde den haver været anstillet. Item om »klokke bønder«,[9] præster eller andre, som med den danske øvrigheds minde og forlov nogle gårde besidde, have nydt for bådsmandshold eller andre byrder nogen frihed og forskåning udi en eller anden måde. Så må også på al gørlig måde forekommes, at for udskrivning eller bådsmandsholds skyld det unge mandskab ej sig bortstikke eller flytte fra den ene husbonde til den anden, eller fra dette land til andre(!) danske steder og landskaber, men beholdes hjemme til sådanne behov, som kongl. maj.s tjeneste kan tiltrænge.

6. På det at kgl. maj. må blive underrettet, hvad handel og næring som stæderne såvel som landmændene drive, så skal ransages hvorudi alt sådant består, og om stæderne have nogle havne, eller lejlighed på noget sted kan findes, at nogen havn kan der gøres. Om nogen told er vanligen at udlægges, og hvor stor den hertil haver været, eftersom kgl. maj. vil, at samme toldtagende skal herefter rettes efter *taxa* som i Sverige er brugelig.

7. Hans kgl. maj. vil og blive underrettet om præsternes indkomster, hvor store de ere, og af hvad almuens eller kronens midler de have været tagne. Item om klostre og andre åndelige godser, såsom og om kirketienden og desligt må kgl. maj. have en *pertinent* efterretning, ligesom om *jure patronati,* som tilkommer kongen, kapitlet eller adelen såvel i stæderne som på landet, og hvad kirkerettighed adelen haver over sine bønder.

8. Sammeledes hvad for betjente der på landet have været udi *justitien* eller andre *civile* tjenester, såsom lensmænd, fogeder, skrivere og andre deslige, og hvad vilkår de have nydt til sine lønninger, og på hvad *maneer* de have forestået sine embeder og tjenester på et og andet sæt og stykke. Sammelunde om rigshovmesteren Gersdorf haver der haft sine egne tjenere og opbørdsmænd for sig selv, og kronen haft samtidig andre, som have haft med dens *regalie* renter og rettigheder særskilt at bestille, ladende sig udaf jordebøger og andre gode beviser undervise, hvilke renter han før dette haver nydt, og hvilke indkomster og andre rettigheder kronen desforuden af landet haver ladet opbære og sig tilegnet.

Og når kgl. maj. bliver om alt dette underrettet, så vil kgl. maj. sig videre forklare, hvorledes det kan sig bedst skikke, at Gersdorf sine forleningsrenter igennem visse betjente må kunne lade opbære.

9. *Commisarierne* skulle og tilse, hvorledes *ecclesiastici* bedst kunne *incorporeres* med den åndelige stand i Sverige, ladende dem beskedeligen fornemme, at de af Bornholms ungdom, som til *studier inclinere,* ikke skulle *studere* i Danmark, men i de svenske *gymnasier* og skoler, og ikke tilstedes at forestilles nogen menighed eller skoleembede, den som ikke er en svensk, eller født udi de *provincier,* som kgl. maj. *cederede* ere.

Men såsom alt dette skulle have sin gode tid og føje, så kan imidlertid, og indtil det udi kirkevæsenet med den svenske *form* og kirkeordning noget vist vorder forordnet og *confirmeret,* blive holdt efter forrige *maneer* og sæt, blot at landshøvdingen tilser, at hvad derimellem sker må alt skikkeligen foretages, og sådanne personer forestilles, som til det åndelige embede ere duelige og vel skikkede.

10. Dette foreskrevne have *commisarierne* at tage i god agt udi de ærinder som dem ere befalte at udrette, men om andre flere *partecularia* skulle dem på det land forekomme, som ikke så egentligen ere herudi berørte, derom have de sig også at erkyndige, og siden være forpligtede om det, såvel som alt andet som herudi er formeldt, at gøre kgl. maj. al udførlig *relation* og underretning. Giöteborg.«

Foruden denne »memorial«, blev der også udfærdiget en fuldmagt, ligeledes af 10. april, beregnet at læse op for de bornholmske embedsmænd m. v., der skulle hjælpe til med ransagningen. Den er registreret således:[10]

»Fuldmagt for Johan Printzensköld og Johan Sylvius at holde ransakning i Bornholm.

Vi C. G. etc. gøre vitterligt, at såsom iblandt andre len og *provincier,* er i lige måde Os og Sveriges krone ved freds *traktaterne* med Danmark Bornholm med dens underliggende øer *cederet* og tilegnet, og Vi for den skyld bære om det lands indbyggere den

nådige omhu og forsorg, at de såvel som alle andre vore tro undersåtter med god regering og anden landsordning til deres bedste og velstand må blive forsynede – derfor have Vi for godt anset at *committere* og forordne lens- og slotshøvdingen ædel og velbyrdig Johan Printzensköld, som og herredshøvding i Vestmannland ædle og velbyrdige Johan Sylvius at fornemme Bornholms og dens øers beskaffenhed og vore tro undersåtters vilkår og tilstand der sammesteds, på det de siden må vide at gøre Os derom tilbørlig underretning.

Befales dermed bemeldte Vore undersåtter nådeligen, det være sig åndelige eller verdslige, især dem som ovenbem. vore *commisarier* finder nødigt at sammenkalde, at de sig lydigen hos dem indstille, og når så måske[11] fordres om et eller andet, som landsens administration kan angå, al tilbørlig underretning give, hvilket alle som angår haver sig at efterrette. Giöteborg.«

Med disse udførlige instrukser – blandt adskillige andre – var Printzensköld og Sylvius altså udrustede ved deres ankomst til Bornholm. At der blev lagt vægt på opklaring af øens skatteevne og evne til at fremskaffe soldater og bådsmænd, finder man – årets senere begivenheder i mente – naturligt nok, men også mange af de andre spørgsmål er spørgsmål, som ligesågodt kunne være stillet af historikerne i dag.

Man skuffes heldigvis ikke. Selv om det kun kunne blive en overfladisk »ransakning« på den korte tid med mange andre embedsgerninger, lykkes det virkelig Printzensköld og Sylvius at opsamle et enestående stof. Stoffet er den bedste skildring af Bornholms administrative forhold i lenstiden fra lybækkernes tilbagelevering af pantet i 1575 til enevældens indførelse 1661. Vi er i øvrigt så heldige også fra bornholmsk side at have en mindelse om dette arbejde, nemlig i Rasmus Ravns maliciøse beretning om, at Printzensköld »den 6. maj sammenkaldte landfolket, lod læse sine ordre, lovede store løfter på de svenskes vegne, endog aldeles intet påfulgte, uden den 12. begærede af gejstlige og verdslige rigtighed på deres indkomst....« Man kan særdeles vel forestille sig den

vågne Rasmus Ravn lyttende opmærksomt til ordene i ovenstående fuldmagt om den svenske konges »nådigste omhu for Bornholmernes bedste og velstand« – og overgrebene, der på Karl Gustavs bud blev indledt få måneder efter, gav bagefter de kønne ord et særligt perspektiv.

Allerede 18 dage efter Printzenskölds og Sylvius' ankomst til Bornholm kunne de fremsende den ønskede »ransakning« med denne følgeskrivelse:

»Stormægtigste konge, allernådigste herre.

Eders kgl. maj. oversende vi udi underdanighed den ransakning, som Eders kgl. maj. haver os nådigst *committeret* her at udrette, hvilket vi og nu så vide have holdet og forfattet, som vi på dette ubekendte sted have kunnet, og underretningen udaf landsens betjente er os forekommen, bedendes Eders kgl. Maj. underdanigst, at Eders kgl. Maj. ville sådant vort udrettende gunsteligen optage.

Documenterne,[12] som os her ere leverede, have vi største parten skikket til *general gouvernementet i Malmø,* kun herhos biføjes en *specifikation* på adelens og frimændenes gods, samt hr. Gersdorfs forleningsrenter pro anno 1656 (eftersom hans renter *pro anno 1657* ikke ere endnu alle opbårne, men stå til en del hos almuen inde) samt en fortegnelse på de andre fornemste afkortninger, som her kunne være.

Det synes fuller[13] iblandt alt andet højligen være af nøden, at slotshuset i dette år måtte blive tækket. Det måtte da ske med brædder eller tagtegl, ellers er befrygtendes, at murene ved høstetiden skal mer og mer fordærves og forfalde.

Såsom og at en god foged eller bogholder måtte hid forskikkes, som tog alle gårdenes og renternes beskaffenhed særskilt i agt, eftersom det ser ud, ligesom at mån i forrige tider ikke haver givet nogen synderlig agt på, hverken kronens særlige indtægt, eller og landets og de andre renters *excolerende.*[14]

Befale Eders kgl. maj. hermed udi Guds den almægtiges høje og milde beskyttelse til langvarig helse og livssundhed, lykkeligt regi-

mente samt al anden kgl. *prosperitet,* lykke og velgang, underdanigst og ydmygeligen af Rona den 17. maj 1658. Eders kgl. maj's underdanigste og tropligtige tjenere så længe som vi leve

Johan Printzenskiöld *J. Sylvius*

RANSAKNINGEN PÅ BORNHOLM[15]

Efter hans kgl. maj's vor allernådigste konge og herres befaling ere vi undertegnede (sådan som vi selv nogenlunde have set og kunnet erfare landsens lejlighed) anno 1658, den 11. maj komme tilsammen udi Rønne stad på Bornholm, at holde den ransakning, som højstbemeldte hans kongl. maj. haver os her sammestedes nådigst anbefalet at forrette, kaldendes til den ende til hobe alle betjente på landet, tillige med nogle andre, som man formodede at bekomme nogen besked og underretning udaf.

Og var det (undtagen præster og borgerskab, hvilke og siden komme med tilstede) disse efterfølgende landsens betjente, nemlig

Landsdommeren	2 Herredsskrivere
En ridefoged, hvilken også på en tid haver	15 Sandemænd
været skriver eller landsens opbørdsmand	1 Dyrevogter
4 Herredsfogeder	1 Strandrider

Og haver dette land under sig ingen andre øer end som 3 små holme eller klipper, som ligge østen for landet 2 mil, og kaldes her i gemeen Nordholme, men i søkortet Ertholme, den største er på pas 2 musketskud lang og 2 musketskud bred, de andre ere mindre. Imellem disse holme er en sådan havn, at 3 eller 4 store skibe kunne sig der indlægge og kaste anker, eftersom der er en god ankerbund, eller også fæste sig ved klippen med trosser, eftersom dybet er derved stort, og ingen synderlig grund, som det kan hindre. Der er et godt fiskeri af torsk og sild om sommeren og høsttider, og fiske der ikke alene bornholmsboer, men også skåne- og blekingeboere, og gives derfor lensherren een ol sild af hver båd årligen.

Bornholms land er beliggende udi længden, til nordvest ved den ende som slottet Hammershus er bygget på, og den anden ende ved sydøst til, hvor et fiskerleje er beliggende, straks ved søstranden, som kaldes Snogebeek, og er det 6 skånske mil langt. Bredden af landet holder på somme steder fra den ene strand til den anden 3 mil, men udimod bemeldte tvende ender, hvor landet begynder sig at sluttes og sammendrage, er bredden mindre, til 2 mil, og ved sydøstenden noget mindre.

Det haver 4 herreder, nemlig Nørreherred, Vestreherred, Sønderherred og Østerherred.

Nørreherred haver 4 sogne, nemlig Clementskähr sogn, som skal have sit navn af den hellige Clement, Rydsker sogn, hvilket skal have sit navn af den hellige Ruth, Olskär sogn, hvorudi slottet er beliggende, af S. Olaff, Rø sogn.

Vesterherred haver 4 sogne, nemlig Vester Mariæ sogn, Nylarsskär sogn, Knudskär sogn, Nyker sogn.

Sønderherred haver 4 sogne, Bothelskär sogn, S. Pauli sogn, S. Peders sogn, Åker sogn.

Østerherred haver 3 sogne, Øster Lauskär sogn eller S. Laurenti sogn, Øster Mariæ sogn, Ibskär sogn eller S. Ebbe sogn.

– Ere i alt 15 sogne og et capell, som kaldes Gudheem, og lyder under Østerlauskär sogns pastorat. Item en annexa, eller capell som lyder under Olskär sogn, kaldes Allinge, og er beliggende til et fiskerleje der sammesteds.

Nu haver iøvrigt hvert og et sogn for sig sine særskilte herligheder med små indsøer til fiskeri, små strømme til kværnevand om høst og vår og ved stort faldende regn, nogen skov og gode fiskemuligheder til havet. Dog er her ikke så megen skov som behøves til brændeved og kan til fyldest dertil forslå. Den fornemste skov kender bønderne sig til under deres egne gårde, som også her kaldes ligesom i Sverige skattegårde.

Bærende træer findes her vokse af disse slags, som er Eg, hassel, valnøddetræ. Ellers vokser her også ask, birk, el, asp, men ingen fyr eller gran. Asken vokser til stor tykkelse og gavntræ.

Landet til dets udvortes anseende er meget ligt at påse som Sjælland og en del af Øland, og er begavet med en synderlig god og frugtbar jordsmon, så at det både af dets indbyggere selv, såvel som af andre, haver været anset for det ypperste land, som har hørt under Danmarks rige. Og skønt det udi sin størrelse er ringe, så haver det alligevel udi en god årstid kunnet bære af jorden (som en gisning) 30.000 tønder korn[16] og vel derover, af rug, byg[17] og havre. Og derfor plejer også årligen at udskibes omtrent 1.400 tønder rug, 4.000 tønder byg, 4 a 5.000 tønder havre. Men hvede bruges her ikke at udså, af den årsag, at man siger at jorden ikke er så egnet til at bære hvede. Somme mener også, at bønderne ikke så vel agter deres hegn og gærder (det man i Skåne kalder wijde, og på Svensk wijthe, for den straf som eksekveres på dem som wijdet ikke tage i agt) men lader kreaturerne af forsømmelse komme ind i sædmarkerne og gøre skade derpå, hvilken er så meget større om det sker på hvedesæden, som er en dyrere vækst.

Ligeså holde de med ærter og anden småvækst, at de så intet deraf i nogen mængde, fordi deres indhegning er vidtløftig og ikke haver været så vel agtet, som den burde.

Smør falder her til en temmelig kvantitet, som rigshovmesteren hr. Gersdorfs forleningsrenter videre udvise.

Her er også godt fiskeri udi havet, med torsk, sild (strømming), lax og botter. Og endskønt dette land er overflødigt af allehånde gode ting, så er største parten af folket derimod til deres *humeur*[18] meget *rude*[19] *inculta ingenia*[20] og underfundige,[21] såsom alle *insulani*[22] gemeenligen holdes for at være. Og haver deres næring og evne i særdeleshed bestået udi korn, smør, kreaturer, heste, får, gæs etc. at sælge og vende udi penge.

JUSTITICE BETJENTE

Anlangende landsens betjente og i særdeleshed den som justitien have forestået, så optage herredsfogederne, hvilke også kaldes tingfogeder eller herredsdommere, *in prima instantia* alle både civile og criminale sager, undtagen dem som ære og redelighed angår, hvilke hører under landsdommeren, såsom og de sager som livet

angår og der er indsigelse udi, men er livssagen klar og åbenbar, da *adhibere*[23] tingfogederne til sig 8 stokkemænd (havende sit navn af stokken eller bænken de sidde på) og dømme derover uden opsættelse, og *executionen* går også derover uden nogen videre granskning under højere dom, medmindre at nogle særdeles *circumstantier*[24] råde til en anden ransagning, eller også den skyldige for sin person i synderlighed anholder om en anden dommer, da stilles sagen under landsdommeren. Og om reus[25] endda ikke er tilfreds dermed, da kommer han ind for kongen og rigets råd.

Kommer også tingfogederne nogen sag for, som indsigelse og tvivlsmål er udi, og den angår livet eller hånden, da *adhibere* tingfogederne til sig 15 mands nævn, *sententiere*[26] derover, og siden sætte den op under landsdommeren, og om den skyldige endda ikke blive *confitens*[27] og sagen afhjulpet med hans dom, så skydes den under kongen og rigets råd, som forbemeldt er. – Om hvilket alt med mere *Christiani 3, Frederici 2 og Christiani 4. recesser* videre og udtrykkeligen formelde.

Om de og dømme en uret dom *ex mera imprudentia*[28] må de bøde derfor 4 rdl. men er det sket ved bestikkelse etc. så haver man *excequeret* på deres halve bo og ejendom og dem sålunde afstraffet.

Deres løn består udi dette: 1) En ejendom fri for landgilde og ægter (hvilke kaldes i Sverige åkor og kørsler), såsom også for kongeskatten, dog ikke fri for denne uden øvrighedens særlige bevilling og tilladelse 2) 20 skilling eller 10 øre sølv for hver dom som de udgive og forsegle 3) Om det er en dom som angår pengebøder og gæld, og dommen skal exequeres med lovlig udpantning, hvor også tingsdommeren selv tager med, da bekommer han for sin umage også 20 sk. Disse dommere ere edsvorne, men ikke nogle studerede personer, men til dette embede antagne af bondestanden. Derfor ere der og en del af dem, som ikke kunne læse i bog, men hvad de forstå, det have de fattet af *praxi.* Og eftersom deres løn er meget ringe, og embedet falder dem besværligt, så ville de gerne blive det kvit og ledige.

Tingskrivere ere her på landet tvende, hvilkes embede er at protocollere alt hvad for retten passerer. Deres løn er denne: 1) Tolv

daler sølvermønt, hvilke de bekommer hver af slottet for de sager som ridefogeden på kronens vegne fører udi retten og angå kronens restantier, gæld, ægter, og alt hvad kronens, eller på dens vegne lensmandens håndtering og hverv angår. 2) Tvende gårde fri for ægter og kørsler. 3) Landgildet udaf en ejendom i herredet.

End er her en underret, som kaldes birkeret, fra hvilken der også *appelleres* under landsdommeren, og haver sin særdeles birkefoged, dommer, skriver, *assessores*[29] og tingmænd, udaf de mænd som er boende i birket. Og er birk et særligt sogn eller by eller nogle visse bondegårde liggende på landet, adskilte fra herredet, såvidt de have deres egen ret og ting. Og er der her på landet alene eet sådant ting, som også kaldes Hammershuses Broting, og på kronens vegne hører det alene slotsherren til, eftersom birket også er beliggende straks indenfor slotsporten. Dets retsbetjente have ingen løn af kronen, men har alene haft løn i fiskerlejerne Sandwijk og Allinge.

Landsdommeren, som i Sverige også kaldes lagman, optager som førbemeldt er alle de sager som kommer til ham fra ting- og birkeretterne, efter kongl. *recesserne,* men ikke ellers, uden at de tilforn der er blevet afdømte, og fra ham går *appellationerne* og andre domme til kongen og rigets råd.

Denne haver til løn 1) En bondegård, fri for landgilde og alle andre byrder, hvad navn de helst kunne have. 2) Dertilmed landgildet af 10 vorne- eller kronebønder. Hvad han ellers haver haft ekstraordinært til indkomst af *accidentier*[30] og sådant, haver ikke været nogen vis indtægt, ej heller kan man nøje fornemme hvor højt det kan sig beløbe. Han besværer sig, ligesom tingfogederne, over sin ringe løn, og beder af Hans kgl. Maj. allernådigst ville forbedre den.

FOGED, SKRIVER OG ANDRE BETJENTE

Ridefogeden kaldes i Sverige Heradsfougde eller befahlningzman, og bestiller med alle kronens sager på landsherrens vegne, med fæstepenge, sagefald, criminale sager, samt alle andre bestillinger som kunne forefalde, og haver haft i løn: 1) Et hundrede rigsdaler

af lensherren, hr. rigshovmester, a part,[31] for den umage han haver haft ved at opbære hans forleningsrenter. 2) 52 rigsdaler af rigshovmesteren til kostpenge 3) 60 rdl. som han haver været bevilget til en underskriver. 4) Item 60 rdl. til tvende skriverdrenge. 5) Forpagtet ladegårds-agrene ved slottet af rigshovmesteren for 50 rdl. Udaf kronen siger han sig ej mere at have haft end 10 rdl. 6) Ægte- eller kørselspenge af to bønder i hvert og et sogn over hele landet. 7) Item en ægt i hvert og et sogn for skriver- eller opbørdsmandstjenester. 8) Hver tiende penning af fæste- og bødepenge. Fæstningen forordnes på bondens livstid, og siden efter hans død, sålænge hustruen er enke, og gives eftersom gårdene er til i fæste 100 rdl. 70, 50, 40, 20 rdl. etc.

Disse ægtepenge udgives for hver ægte- eller kørselspenge på en ejendom: 3 eller 4 rdl., for det meste 5 daler sølvermønt og en tønde havre årligen.

Ellers berette sandemændene, at skriveren, når han har været til den tjeneste bestilt, plejer desforuden at have 100 rdl. i løn. Item een rdl. af hver kirke. Haver og hannem været bevilget en underskriver, som haver haft til løn 30 rdl. og fri fortæring. Skriveren er ordinarie opbørdsmand i landet og ridefogeden haver tilforn intet haft med renternes opbørsel at gøre. Men udi disse forledne to års tid, haver både kronen og hr. Gersdorf brugt kun en ridefoged på landet, som og tillige haver været opbørdsmand, både af hr. Gersdorfs og kronens indtægter og ingen anden haver dermed haft noget at bestille uden han alene.

Dyrevogteren haver givet agt på kronens jagter og dyreskydning, hvilke dyr formenes være 500, og alle store krone hjorte: Rådyr er her ingen, lidet harer og mange ræve; urfugle og jærper have her aldrig været; agerhøns[32] have her nogle været, men findes nu intet, formenes være tillige med en stor hob hjorte (hvilket i sandhed berettes) udi denne forledne vinter af kulden fordærvede. Bemeldte dyrevogter haver også agtet på skovene, særdeles parkerne (hvilke man her kalder Alminding) men sådanne parker have ikke vel være *distingverede*[33] fra andres ejendom (ligevel forbudne at

hugges) men må de her efter bedre tages i agt og adskilles fra andres ejendom på det at de ikke aldeles måtte blive ødelagte. Skattebønderne have altid haft lov at hugge på deres egne skove og ejendomme, hvad slags træ det [end] haver været, men såfremt parkerne skulle gøres her noget anselige, så er nødigt at skov*ordningen* som i Sverige er brugelig måtte også her efterhånden blive *praktiseret.* Denne haver haft til løn 72 rdl. og 52 tønder havre. Item en gård fri for alle udlæg.

Strandrideren haver givet agt på stranden, om der haver faldet noget strandvrag. Og når skibe strande, så må han sende bud derom til slottet og dem som vedrører, såsom og agte på, at intet mén eller forfang må tilføjes dem, eller deres gods som udi sådan fare råde. Med handelen eller landkøbet haver han intet haft at gøre. Til løn haver han haft ægtepenge af 10 ejendomme. Item landgilde frit af sin egen gård som han haver besiddet.

Sandemændene have haft indseende med ægter eller kørseler og dagsværk, hvilke have været anvendte til at føre udlægene til det sted, som haver været forordnet, og andet deslige. Item have de budet til skydsgæstninger når som kongens eller lensmandens folk have rejst udi landet. Og have nydt til løn 1) Sine gårde fri for ægterne, 2) opbåret ægtpenniger somme af 5, somme af 6 eller 7 gårde, udi landet, eftersom sognet haver været mindre eller større til, derudi han haver været sandemand. 3) Have haft frihed på største delen af landgildet på sine egne gårde, så at de have givet der af en meget ringe del såsom afkortningslængderne videre vil udvise.

MILITIEBETJENTE

Militie betjentene eller landfolkets *officerer* have været disse: En dansk oberstløjtnant, 2 tyske *capitener,* 2 leutnanter, tyske, 4 sergeanter, tyske, 6 corporaler som ere en del danske, en del tyske, hvilke alle (undtagen oberstløjtnanten som nu rejser her fra) tilbyde sig at ville blive i Sveriges tjeneste her på landet, men ikke ere de sindede at tjene i felten. Disse officerer have sålunde været lønnede, at oberstløjtnanten haver haft 600 rdl. af kongsskatten

årligen. Capitenerne have nydt 1) En kroneejendom fri for alle udlæg, 2) 125 daler sølvermønt hver af knægtepengene, som udi landgildet og jordebogen ere indførte. Løjtnanterne have haft af kongsskatten årligen 60 rdl. hver, sergeanterne hver 40 rdl. Corporalerne hver 30 rdl. af kongsskatten. Og denne løn have officererne bekommet årligen både udi krigs og fredelige tider. Gemene soldater som her ere skrevne af kongen, regnes være 600, hvilke have båret musketter og kronens gevær. Og haver man ingen vis *ordning* holdet ved sådan udskrivning uden skrevet overhovedet alle dem som have kunnet bære musket og krigsgevær, *in summa* alle drenge og ungt mandskab som på landet haver været at finde. Andre have også været som have båret bøsser, 118 mand, det tredie slags have været 122 som have gået med spader. Bådsmænd have været udskrevne af kongen i stæderne og udaf fiskerlejerne 24, hvilke bleve sidst brugte på flåden til landet Rügen og ere ikke mere end ved pas 18 af dem tilbage komne, de øvrige ere døde og forkomne så at ingen ret ved hvor de ere eller have taget vejen. Ryttere have her været 55, således at hver præst for sig og hver sogn for sig haver holdet en rytter, såsom og ridefogeden 2 heste eller ryttere, tingskriveren hver sin hest, 4 herredsfogeder og hver sin, frimændene, som er 9, have holdet hver sin hest, tvende adelsmænd som bo her på landet have holdet hver sin hest, som ere *Christian Machabeus,* og hans søn Christian, tvende andre adelsmænd ere iøvrigt, som også her have sine godser, nemlig Maalte Juul og Knud Ulfelds arvinger, men bo i Skåne, derfor holde de og der sin rostjeneste, des foruden ere 5 bønder som holde rostjeneste for nogle friheder, som de på sine skattegårde nyder, nemlig frihed for kongsskat og ægter, samt madskatten som plejer opbydes til landets krigsfolks underhold. Al denne *militie* haver alene været (bådsmændene undtagne) opbragt til dette lands egen *defension* og ikke *destineret* at gå noget steds over til de andre danske provinsier, eller at følge nogen armé i felten. Ikke destomindre er slotshøvdingen hr. Printzensköld sindet at overse og mønstre soldaterne, særdeles dem som have båret musketter, og siden give Hans Kongl. Maytt. og Hans *Excellense* hr. generalguverneuren om deres beskaf-

fenhed videre og nøje besked. Og når det gemene krigsfolk haver været til defension opbødet, så haver hvert sogn for sig underholdt sit mandskab, og kronen ikke været med dets underhold besværet, uden alene underholdt officererne af kongsskatten, som ovenbemeldt er. Dette land haver også tilforn haft sine egne feldtstykker[34] 15 i tallet, et stykke af hvert og eet sogn, og et stykke som hele landet haver ejet. Men disse ere alle udi sidste krig ført ind på den svenske flåde, som den tid lå her for landet. Rønne stad haver før denne tid 4 jernstykker som den alene tilhører, hvilke borgerskabet have opfisket (som de siger) udaf strandede skibe, og formenes være udaf de svenske orlogsskibe som udi sidste fejde straks efter Hammershus' indtagende for Rønne strand strandede.

ADEL OG FRIMÆND

Adelsmændene have iøvrigt ingen *donationer* at fremvise, uden besidde sit frelse (hvilket er gammelt og urminnes) ligesom al adelen over hele Danmark efter kongens håndfæstning.

Og for det at disse ikke holde nogen *ordinarie* rostjeneste under adelsfanen så give deres bønder nogen *recognition*[35] derfor til slottet eller lensmanden, hvilket udi jordebogen findes specificeret.

Fri mænd, som ovenbemeldt er, ere her 9, hvilke ikke kunne fremvise deres *speciale privilegier,* uden have også besiddet sine godser arvinger efter arvinger, med samme *condition* som andre adelsmænd, og ere samme byrder underkastet, som den anden adel udi riget. De blive også kaldede til rigsdage og bivåne rådslagningerne og *consilierne* lige som anden adel; men eftersom de kaldes frimænd, så synes de være af den *condition* som almindelige frelsesmænd og væbnere[36] i fortiden i Sverige været have, eftersom Christ. 3.s åbne brev og forklaring, hvilken år 1553 er udgiven (angående nogle stridigheder og besvær, som vare opvoksede imellem adelen på Bornholm og de lybske, som den tid havde landet udi *possesion)* udtrykkelig formelder om den forskel, som imellem sådant frifolks forhold og riddersmænd samt adelens vilkår udi deres friheder af alder været haver, såsom samme brevs *copia* videre

kan udvise, dog udvise Kong. Frid. og Chr. 4.s *confirmationer* at de have dem deres vilkår *confirmeret* og kaldes der udi tillige med adelen på Bornholm fri og frelse, men selv nævne de sig fribårne mænd, og berette at sådanne frimænd udi hele Danmark andetsteds ikke findes.

GARNISONEN OG SLOTTET

Belangende *guarnisonen* som tilforn haver her været holden, så og slotsbygningen, så haver kongen af Danmark ingen soldater skikket hid til garnisonen, uden sådant er taget udaf dette landfolk. Udi fredelige tider haver på slottet ingen soldater ligget, men udi krigstider og særdeles i forledne år haver der ligget stundom 50, stundom 60 mand, stundom mindre, udaf bemeldte landfolk, såsom faren og tarven have synes fordre, hvilke også have været omvekslede to gange i ugen, så at når den ene hob haver ligget i 3 dage, så have de siden gået hjem, og andre så mange *marcheret* did igen. Og altid have de været underholdne af selve sognene hvor folket haver haft sit hjemsted, men ikke af kongskatterne eller lensmandens midler. Når noget arbejde skulle gøres ved slottet, så haver almuen det måttet gøre, nemlig til at bygge skanser og andre værker, som haver været befalte at bygges.

Slottet ser ellers fast ilde ud, og falder mere og mere af, af årsag at det i mange år ikke haver været bedret eller holdt med tag, men står største delen tagløst. Teglmurene er oventil mesteparten fordærvede, men ned under den ere andre mure, som ere byggede af gråsten, hvilke ere beholdne, og stode vel nok endnu murene at hjælpes, om dertil bleve forordnede nogle midler. *Logementerne* udi selve stokkene,[37] hvor og udi forrige tid haver været *residens* huset, ere (undtagen 2 *camre)* aldeles fordærvede, men murene ere nogenlunde beholdne. En liden bygning haver hr. Gersdorf på borggården ladet opbygge med 2 stuer og et køkken, samt en lade og fæhus, som ere ved magt, og *soldaterne* nu logerer udi.

Under slottet eller udi landet er ingen ladegård som kronen tilhører, kun er der derunder nogen ager ungefær til 40 tønder udsæd,

eller noget derover. Have er der ej heller, fiske noget lidet, eng er der noget men ikke alt ved slottet, men er mestendels beliggende derfra, udi sognene, stykkevis, dog kan det ikke forslå til noget stort.

SKATTERNE

Landsens renter kronen tilhørende ere disse:

1) Kongsskatten, hvilken haver været pålagt næsten årligen år efter år, haver udi fredelige tider sålunde været pålagt, at hver bonde, som ikke haver derfor været fri (som afkortningslængden sub. Num. 2. videre udviser) haver givet af gården stundom 2, undertiden 3 rdl., men udi krigstider og i forledne år 1657 have de givet een Rigsort hver måned (som for den årsagens skyld kaldes måneds skat). Og i forrige krig A^0 1644 4 rdl. af hver gård. Forleden år haver ingen været fri for kongsskatten, andre end ødesgårdene og de bønder som have boet udi de sogne som deres frimænd og adel haver boet.

Denne skat steg 1657 til 2592 rigsdlr.

2) Haver kronen haft bådsmands skat af hele landet 139 rdl. Kronebønderne, adel og frimænds bønderne samt landsens betjente og ødesgårdene haver derfor været fri.

3) Item haver almuen givet knægtepenninge til kronen, hvormed landsens krigs *officerer* have været lønnede.

Disse skatter (kongsskatten undtagen) ere og indførte, udi landgildet eller jordebogen af den årsag at de 20 års tid siden have været udlagte, og sidenhen antegnede som en ordinarie skat.

4) Når som god årvækst haver været, da haver også kronen lagt på hver gård og nydt ½ tønde rug og ½ tønde byg, hvilket haver været en ny skat og pålagt alene for 2 år siden, og været kaldt madskattekorn.

5) Tjenestedrenge som tjene på landsbygden give udi fredstider alle de år som kongsskat påbydes, nemlig den dreng som tjener for fuld løn 1 rdl. men en dreng som tjener for ½ løn ½ rdl. og et nybyg eller udbygge og torpere, en rigsort. Udi krigstider give disse ingen skat, eftersom de da alle ere soldater og blive opbudne til at stedse bevogte strandene, om nogen fjende ville sætte til lands.

Dette foruden haver kronen af landet intet nydt til gode uden alene disse ovenbenævnte 5 skatter, og kronegårdene eller vorneder give intet mer end halv kongsskat imod skattegårdene, og ere fri for alle ægter.

Alt det øvrige haver hr. Gersdorf nydt efter jordebogen, som kaldes landgilde, af den årsag at han ingen anden løn skal have haft af kongen på sine bestillinger. Men de forrige lensmænd nemlig hr. Ebbe Ulfeldt og hr. Holger Rosenkrantz, have ikke nydt det vilkår men for hele deres landgilde givet een summa penninger om hvilken ingen ved at berette, hvor stor den været haver, dog siges have været en summa af 3.000 rdl. Og hvorvel man haver søgt efter at få se det forleningsbrev som hr. Gersdorf før dette af kongen i Danmark haver haft, så haver man dog ikke kunnet det overkomme, men ridefogeden beretter, at hr. rigshovmesteren haver det selv hos sig udi forvaring.

Landgildet eller jorde-bogens renters navne ere disse efterfølgende såsom: Penninge skatten, kaldes sommer-nøds[38] penninger, skriverepenninger, negeldt[39] og rumpeskat,[40] smørskatten kaldes stuting[41] smør, kosmør, høsmør, dagsværk smør, skurre smør,[42] sogne oxe smør. Rugskatten. Bygskatten kaldes ikke andet end som landgildebyg. Havre kaldes stuting havre.[41] Kopskat, hedder stöfkoo.[43] Svin. Fodernød. Får. Lam. Gæs. Høns. Ved. Limsten eller Kalksten. Hø. Dagsværk, som enskilt gøres med drengearbejde.

Kul. Mælk. Torsk. Tørtorsk. Natgæsteri. Sække. (hver sandemand giver årligen en sæk og 140 æg extraordinarie) *Æg.* Andre navne have dette lands udlæg ikke.

Gårdene have her fem slags navne, skatte, krone eller vorneder, frelse og frimænds gårde, Kirkegårde og Kannikegårde. Disse kirkegårde give til kronen efter jordebogen noget af landgildet, men største delen deraf til kirken.

Hjemmene og gårdene udi sognene have her mestendels intet navn, men nævnes *ad numerum,* såsom til eksempel Larsker sogn 1. bonde Hans Jensen, 2. bonde Morten Månsen, 3. bonde Anders

Nielsen p. p. 10. Jens Andersen, 14. Peder Hansen, 22. Per Månsen, og altså videre frem. Men nogle gårde findes som ved deres eget navn ere nævnte.

Summen på alle bønder i landet, med udbyggere (torpere) og alt tilsammen regnes at være 900, undtagen pantegodserne, hvilke kaldes udlagte gårde, og andre afkortninger. En del ere og nedsatte for deres armod og fattigdoms skyld, såsom og en del aldeles øde, om hvilke ridefogeden og sandemændene bevidner ikke kunne nu straks gøre nogen vis besked, før end de kunne få tid, at udi sognene dette ransage.

PRÆSTERNES OG KIRKERNES VILKÅR

Hernæst ransagedes om kirkernes og præsternes tilstand, hvilke gave om sine vilkår og underhold denne efterrettelse.

Pastor i Rønne stad og Knudsker sogn talte i førstningen på alles deres vegne, bevidnende at alt hvad som deres underhold anlanger udaf præstegårdene og andet, det var specificeret udi en vis landebog og protokol, hvilken findes hos biskoppen i Lund og bliver der extraderet, når som kan blive begæret og påfordret. Og at de for den skyld ikke kan give besked om alle de enkelte dele, al den stund det går så ulige til, så at den ene pastor ikke haver samme indkomst, eller den på samme sæt beregnet, som den anden haver. Beklagende samtidig, at deres vilkår, hos samme pastores, er meget ringe, hvilket og andre, som vare til stede ikke kunne nægte, men bevidnede det sandt at være. Men somme af dem kunde sig af deres indkomst temmeligen behjælpe. Såsom og at deres tilhørere tilføje dem udi deres rettighed megen uret, med træskhed og allehånde formindskelse, og når de ville søge sin ret imod dem, ved lovlig ting, så stille de sig imod dem meget værre, og føje bedre end som vare de deres åbenbare fjender.

Ellers ere de meget vel dermed tilfreds at ville råde landsens ungdom til *gymnasium* i Lund eller andre svenske skoler at *studere,* der nogen skulle findes, som til studier havde lyst og formue sig derved at opholde, befindende at sådanne personer kunne siden formode hos Hans kgl. Maj. bedre befordring udi en eller anden måde.

Hvad deres udlæg anlanger, bekende de sig ingen anden udlæg have end som kongeskatten, at den udgive af hver og en præstegård. Undertiden til 4, 6 og stundom 8 rdl. eftersom tiderne have fordret og den af øvrigheden haver været påbuden, dog sådant ikke sket årligen, men i fordoms tid have vel 5 eller 6 år været der imellem, at de ingen kongeskat have givet udi fredelige tider. Men udi krigstider have de givet årligen lige som landet, så at når landet haver givet kongeskat, have og de givet den med, særdeles siden den kejserlige krig i Tyskland begyndtes med kronen Danmark.

Ryttere bekende de og sig at være vante at holde i krigstider, til dette lands *defension og forsvar* alene. Andre byrder sige de sig ikke have været underkastede.

Skole stuer ere her tvende, en i Rønne og en i Nexø. Dog kan ikke ungdommen udi disse skoler gøre den progres at de kunne blive *congrui in latina lingua,* men når de have lært sine kristendoms stykker og overfaret de første *literarum rudimenta,* så søge de sig andetsteds til videre *information.*

Klostergodser findes her ingen. Men Kannikegodser ere udi Bothelskär sogn 4 gårde, udi Ebbschär sogn 2 gårde i Vester Mariæ sogn 1 gård. S. Paulskär sogn 1 gård.

Alle kirker have og sit tiende af sine sognemænd, undtagen Rutsker sogn, hvilke give penninger til sin kirke, ungefær in summa 15 rdl. sølvermønt. Hvad tiende de andre kirker hver for sig have, item om kirkegårdene, hvad indkomst kirkerne af dem nyde som flere andre lejligheder, det findes sub. num. 3 udi præsternes indlagte besked under deres egen hånd.

Jura patronatus haver kronen her på landet selv, undtagen i Aakirkeby, til hvilken menighed og kirke borgemesteren udi Kiøbenhavn, Peder Pedhersson benævnt, haver jus patronatus. Og haver han sålunde til dette jus kommet, at kongen i Danmark haver for hans gjorte tjenester, forlenet ham et *caniche* dømme udi Skåne, hvilket specterer hid til bem:te sogn Aakirkeby og ovenbemeldte des Kirkes jus patronatus. Endskønt vel få *canniche* dømmer findes som sådan rettighed ved hænger.

Ellers bekende og præsterne sig have nogle gårde som de bruge og gøre landgilde udaf, men ere fri for det *ekstraordinarie,* som er kongeskatten, bedendes udi underdanighed at Hans kgl. Maj. ville af gunst og nåde dem samme vilkår videre forunde.

STÆDERNE

Sidst blev ransaget om stædernes vilkår, hvilke sig angave at være 5 i tallet, med stads rettighed og privilegier forsynede, nemlig Rønne, Nexø, Svaneke, Hasle, Aakirkeby, og (som de berette) alle *funderede* mer end som eet hundrede år siden. Men selve *fundations* brevene og *privilegierne* siger de udi krigstider være forkomne, og ere nu intet til at finde, mer end som et gammelt brev som Rønne stads sager alene angår, givet af ærkebiskop Jens udi Lund Anno 1415, udi hvilket han nævner sig Sveriges fyrste og pavens legat. Ellers have de allesammen tilhobe Kong *Christiani* 3. og kong *Frederici* 3. *confirmations* breve, hvilke de dem samtlige på deres gamle *privilegier* og friheder givet have, udi hvilke og formeldes at deres gamle breve ere udi krigstider forkomne såsom copierne af deres breve *subnum.* 4 udvise.[44]

Rønne er den fornemste og består af 150 borgere, undtagendes borgmestre og råd, byfogeden, stadsskriveren, kæmneren og tolderen, er beliggende 2 små skånske mil fra slottet sydvest ud, ganske nær ved stranden. Borgmestre er her tvende og 4 rådmænd, hvilke ellers plejer være 6 til tallet, disse (som og vist sandt nok er) besvære sig derover, at stæderne ere alt for mange, på et så lidet land, så at den ene hindrer den anden udi handel og stadsnæring, og kan for den skyld ingen af dem komme udi nogen flor, holdende derfor, at om Hans kgl. Maj. så nådigst behagede, vare her ikke af nøden at have mere end to stæder.

Hvad ellers andre betjente udi denne stad, såvel som udi de andre stæder kunne være, hvad deres lønninger, stadsens skat, og ellers andre deres lejligheder anlanger, det udviser borgmestre og råds egne indtægter af hver stad for sig, sub. num. 5.

Justitien og dommer embedet *administreres* udi stæderne såsom en underret, af borgmester og råd, så og byfogeden og fra disse

begge underretter gå siden alle ærender via *appellationis* til landsdommeren efter processen.

Udi Nexø ere ungefær 200 borgere,[45] udi Svaneke 70, Hasle 60 og udi Aakirkeby næsten lige så mange, som kunne svare til borgere ret. Told er vanlig at gives af de varer som gå ud og ind ved havnen, efter den toldordning som udi alle de andre danske stæder haver været brugelig, men told af de varer som af landet indkomme (og i Sverige kaldes port-told) plejer her intet gives.

Deres handel består mestendels i korn og smør, samt andre lands-

Udi bådsmands skat haver Rønne givet 18 rdl. årligen, såsom og 5 bådsmænd udi krigstiderne.

Accisse have de intet givet mere end af hver og en tønde malt som brygges i stæderne 12 sk. eller 6 øre hvid mønt. Tolden haver sig somme år udi Rønne draget til 700, 600, somme år også 500 rdl. *Summa* på tolden udi alle stæderne formenes årligen stige til 2.000 dr. sølvmønt.

Skuder ere i Rønne 4 og 4 både, udi Nexø ere 3 små skuder, i Svaneke 2 skuder og 2 både, Hasle en båd, Aakirkeby haver ingen farkost.

HAVNE

Havnen holdes og for i Rønne at være det bedste og fornemste emne iblandt alle andre lejligheder ved stranden hvor nogen havn skal kunne gøres, eftersom her og er en god red uden for at lægge skuder og mindre fartøjer udi men ikke orlogsskibe, hvortil borgerskabet ikke kan tro at nogen havn ved dette land skal nogen sinde kunne gøres. Men såfremt midler fandtes som her til kunne anvendes formene de at havnen kan *formeres* på sådant sæt: Nemlig først at havnen inden for de gamle værker og stenkar som ere tilsammen bygget, skal blive til en temmelig dybde udgraven, eftersom bemeldte dybde på nogen års tid meget er fordærvet der af, at sandet haver været udskibet af skuderne, som ved lavt vand have måttet ved magt føres udi vandet, og andre flere sådanne tilfælde. Siden og at man kunne bygge to eller tre stenkar uden for de andre deres gamle stenkar (hvilke og nu trænge nogen *reparation*) hvert bolværk til 20 alen langt og et sådant tømmer kunne hentes hid fra

Gotland. Og når man kunne få sådanne stenkar 2 eller 3 udi vandet på 8 a 9 alen dybde, og opgravede dybet ved stranden, så kunne man have en god havn til 12 eller 14 skuder og bøjerter, hvilke stenkar – og de andres reparation – de mene at kunne komme til at koste 4.000 rdl.

Men så er såvist andre i den mening, at man ikke alene skal kunne få havn til skuder, men og til 20 eller 30 orlogsskibe med, af den lejlighed, eftersom ved Rønne, uden for den havn som her bruges, ere tvende rev, noget mere end 2 alen dybe, som skyde sig ud fra landet mod hverandre, og indløbet til staden går derimellem med god dybde. Så holder man derfor, at når man skulle koste derpå 10.000 rdl. så skulle man vel kunne, straks inden for ud ved disse rev og banker bygge sådanne stenkar, som kunne gøre en god havn, og at disse værker og kar skulle nyde udaf bankerne beskyttelse, både for is, såvel som havbølgerne, hvilke på dem jo må i førstningen stride og afbryde.

Ved de andre flækker eller andetsteds ved havstranden her for landet ved man næsten intet forslag, at gøre havn, om det ikke på dette sæt skal kunne *effektueres* ved Rønne stad.

Borgerne i Nexø berette at de have der udfor god red og bedre end ved Rønne

Udi denne sidste krig have stænderne også udlovet en *ekstraordinarie* skat til kronen, udaf al deres ejendom, således at udaf hver tiende rdl. værdi, som borgerne ejede, skulle gives tre rigsort, med flere *conditioner,* som ses kan num. 6. Men eftersom freden blev udi *februario* udover alles forhåbning sluttet, så er denne beskatning udi disse stæder ikke udgangen eller *exequeret.*

Nexe viste frem et gammelt brev givet på deres privilegier af ærkebiskop Peder i Lund *de anno christo 1346,* foruden det at de lige som alle de andre stæder som oven bemeldt er, have af kongerne af Danmark stadfæstelsesbrev på deres *privilegier* og frihed som *copierne* udvise num. 7.

Stæderne have også nogen jord, somme mere, somme mindre, hvilken jord er deres arv og købe jord. Give deraf landgilde lige som andre bønder, undtagen at de ere fri for ægter og kongeskatten.

Ellers er her en borger udi Rønne boendes, Rasmus Nielsen bemeldt (hvilken ikke haver her været noget længe) og haver begyndt på at drive et stenkuls arbejde på landet, havendes dertil kong *Frederichs* af Danmark tilladelse og holdendes for visse derfor, at når hans stenkul på nogen tid ligge og blive tørre, at de skulle være så duelige som andre skotske stenkul, og ikke alene tjene til laterner, men også til *ammiralitets* og anden smedje.

Den samme haver og forhånden, at opsøge fyrstene, hvilke siges være gode, hvilket således af ham selv og andre bliver berettet, og når han får videre på stenkullene arbejde, så står til at prøve hvor til de ere duelige eftersom han og driver dette værk på sin egen omkostning.

Denne ransagning havde vi sålunde fattet til sammen efter de berettelser og besked, som os have forekommet, og vi nu i begyndelsen have kunnet nå. Men dersom her udi noget måtte fattes, og ikke alt være til prikke indført, især hvad landsens *indtrader,* gårdenes lejligheder og særdeles kronens *a part* indkomst angår, og jeg Printzensköld (når alle sager blive mig bedre bekendte) kan fremdeles finde nødigt, noget derom videre at berette, så skal jeg ikke sætte min flid tilbage at give Hans kgl. Maj. og *General Gouvermentet* i Malmø derom al underdanige og tilbørlige besked, særdeles når jeg kan få mig til hjælp en god foged eller bogholder, som sådant ved hver og een gård og udi hvert og eet sogn særskilt kan efterspore og *annotere.* Men hvad de bilag vedkommer, som vi have os påberåbt, dem have vi tillige med en copia af ransakningen skikket *general gouvermentet* alene tilhånde, tænkendes at sådant måtte være Hans kgl. Maj.s nådigste vilje og mening, eftersom Hans kgl. Maj. uden for riget stedes, andre mangfoldige besvær, byrde også efterfølger, og ikke kan falde Hans kgl. Maj. belejligt dem at overse.

Kun hvad hr. Gersdorfs renter og nogle andre afkortninger anlanger, dem have vi ladet her følge. Actum Rønne den 17. May Anno 1658.

Johan Printzenskiölld. *J. Sylvius.*«

NOTER OG HENVISNINGER

1. Rigsarkivet, Stockholm. Trykt i »Ny handlinger til Skandinaviens historie« Stockholm 1858. Konfereret efter fotokopi af originalen. Det daværende svenske og danske skriftsprog lå så meget tættere op ad hinanden end moderne svensk og dansk, at det virker naturligt at oversætte til ældre dansk sprogbrug. Ved at oversætte til moderne dansk ville mange gamle, fælles svenske og danske udtryk forsvinde. Som retskrivning er derimod benyttet moderne dansk. Udtryk, der i teksterne ikke naturligt har kunnet oversættes direkte, er angivet i noterne med signaturen »ms«.
2. lat. være opmærksom på.
3. ms. »Granneligen« – nøjagtigt.
4. indtægter.
5. ms. »lägenheeter«.
6. ms. »stadger«. Ved roskildefreden var det bestemt, at beboerne i de afståede provinser skulle yde alle rettigheder, de hidtil havde haft, for så vidt disse ikke stred mod Sveriges fundamentale love.
7. Danmarks rigshovmester Joakim Gersdorf var – som bierhverv – lensmand over Bornholm fra 1653 til 1658. Ved en særlig aftale under fredsforhandlingerne fik Gersdorf tilladelse til at beholde forleningsindtægterne på Bornholm i sin livstid. Dette blev meddelt Printzensköld i en »Bi-memorial« af 28/3 1658.
8. ms. »hemman«, d. v. s. ejendomme, hjem.
9. ms. »klockonnbønder«.
10. Utrykt. Fra registrant i rigsarkivet, Stockholm.
11. ms. »kan gå«.
12. Disse bilag er desværre ikke fundet bortset fra nogle genparter af Svanekes privilegiebreve, jfr. side [30] i landsarkivet i Lund, samt nogle regnskabslapper vedr. Gersdorfs indtægter, med Risums yderst nonchalante håndskrift.
13. Det gammel-svenske udtryk »fuller« anvendes en del af Printzensköld i en betydning, der svarer til »i øvrigt«, måske undertiden med en drejning henimod den mere almindeligt kendte betydning, der kan oversættes som »sandelig« el. lign.
14. af lat. excogito: udtænke, udfinde. Bemærkningen om skattegrundlaget er korrekt. Dette dårlige grundlag var til skade og besvær også i det følgende århundrede.
15. Se note 1. Desuden findes et originalt eksemplar i landsarkivet i Lund, der har været fremsendt til generalguvermentet i Malmø (jfr. slutningen). Dette har også været konfereret efter fotokopi. De to eksemplarer er skrevet af forskellige skrivere, men så godt som enslydende. Man kan f. eks. tænke sig, at der er blevet dikteret til de to skrivere samtidig.
16. ms. »spannemåhl«.
17. ms. »korn«.
18. fransk: stemning, sindelag.
19. lat. rå.
20. lat. ukultiverede sind.
21. ms. »illpartige«, snedige, underfundige, lumske.
22. lat. øboere.
23. lat. tilkalder, forbinder sig med.
24. lat. omstændigheder.
25. lat. den anklagede.
26. lat. stemmer, voterer.
27. lat. selvtillidsfuld, her i betydn. tilfredsstillet.
28. lat. af ren uforsætlighed.
29. meddommere.
30. lat. tilfældigheder.
31. fransk: som andel.

32. ms. »raphøns«.
33. lat. adskilte.
34. stykker = kanoner.
35. lat. mønstrig, her i betydningen erstatning.
36. ms. »Knapa«, væbnere, lavere adelsmænd.
37. ms. »stocken«, stok er en gammel benævnelse på længe med beboelser, jfr. kastellet i København.
38. sommernød = ungkvæg, der plejer at slagtes om sommeren. Medens der tidligere blev leveret et bestemt antal af disse fra hvert sogn, blev leverancen i 1625 afløst af en fast, varig pengeskat.
39. Negæld var ligeledes en pengeskat opslået fra ældre skatter. Om navnets oprindelse vides intet konkret.
40. Rumpeskat eller romskud, rumpeskud menes at være en konvertering af en kirkelig skat som tilskud til romerpavens korstog mod tyrken!
41. Stuting eller stueting antagelig af den retsstue, der blev holdt årlig i hvert sogn for at påligne smørskatten og havreskatten.
42. Skursmør, antagelig af det skår (skur), de ikke skrivekyndige bønder skar i regnskabsstokken i de ældre tider, da gilderne (skuregilder) påignede smørskatten.
43. Stöfkoo antagelig af stødko, støtteko. Særlige gårde gav hver en ko- eller svinefjerding. Deres ejere benævnes »Gårdstøttebønder«. – Om alle disse skattenavne jfr. især M. K. Zahrtmenn i »Danske Studier« 1931. Siderne 89–96 »Gamle skattenavne på Bornholm«.
44. Nogle af disse afskrifter af konfirmationsbreve findes i landsarkivet i Lund.
45. Dette tal har af Zahrtmann været anset for at være en skrivefejl eller trykfejl for 100. Det findes imidlertid i begge eksemplarer af »ransakningen«. Når Rønne har færre borgere end Nexø, kan det skyldes, at egentligt borgerskab i Rønne var vanskeligere at opnå end i Nexø. Indbyggerantallet kan alligevel have været større i Rønne.

GAMMELT SØLV

Bornholms museums sølvsamling[1]

Af Johannes Thoms

INTRODUKTION

I en række forordninger er det siden 1491 i Danmark bestemt, hvorledes guld- og sølvsmedenes arbejder skal stemples.[2] Man har herved en god mulighed for at datere og stedbestemme det gamle sølv. Da sølvsmedekunsten afspejler de forskellige stilperioder helt fra middelalderen og op til begyndelsen af det 19. århundrede, har vi herved et rigt materiale til belysning af den stilhistoriske udvikling. På grund af sølvets skønhed og kostbarhed fik ejeren ofte sit navn eller initialer indgraveret i det enkelte stykke sammen med årstallet for erhvervelsen, og vi får her en yderligere mulighed til at sammenstykke den enkelte tings historie. Endelig sætter brugsformålet og levevaner sine spor i tingenes udformning, således at der er mange faktorer, der gør gammelt sølv til interessant kulturhistorisk stof.

Jeg skal i det følgende søge at udrede og illustrere nogle af de mange spændende ting, der kan læres ved at fordybe sig i Bornholms museums lille sølvsamling, der i alt omfatter ca. 175 stykker. Hovedvægten må lægges på skeer og hovedvandsæg, der danner kernen i samlingen, der på dette område er meget repræsentativ, og det vil være naturligt særlig at hæfte sig ved bornholmske mestre.

Afdøde lektor Chr. A. Bøje nævner i sit store værk om danske guld- og sølvsmedemærker følgende 11 bornholmske sølvsmede[3]:

Jørgen Pørdinghoff, omtales 1672.

Hans Edvardsen Sonne, 1713–1786, borgerskab 21. 11. 1735.

*Peter Harding Sonne, ca. 1736–, borgerskab 3. 3. 1760.

*Svend Peter Lind, ca. 1750–1800, borgerskab 21. 2. 1776.

Jonas Nielsen Westerstrøm, ca. 1740–1808, borgerskab 28. 3. 1794.

*Jens Jensen Viol, ca. 1753–1809, borgerskab 26. 2. 1799.

*August Frederik Wilh. Møser, 1787–1857, borgerskab 12. 8. 1814.

*Carl Frederik Boesen, 1802–1886, borgerskab 20. 4. 1830.
Carl Carolinus Kjærling, 1804–1889.
*Otto Georg Kolding, ca. 1815–1888, borgerskab 23. 3. 1849.
Vilhelm Ferdinand Riberholdt, ca. 1830, borgerskab 15. 1. 1853.

* Mesterstempel anført i 2.

Efter bestemmelsen i 1491 skulle sølvsmedene stemple deres arbejder både med deres eget mærke og med bymærke, en forordning, der desværre ikke altid efterfølges. Svend Peter Lind har på et bæger fra 1780 brugt bymærket $\frac{\text{Bor:Holm}}{\text{Rø}}$, og Møser har anvendt Svanekes byvåben, en svane, da han flyttede fra Rønne til Brændegård i Ibsker. Foruden disse af Bøje anførte stempler har Møser anvendt Rønne byvåben, tre fisk i oval ramme, på et hovedvandsæg, og endelig har museet 2 skeer af sølvplet, stemplet *G. Kolling* og *Rønne,* der i dette tilfælde må betragtes som et forhandlerstempel. Foruden de fra Bøje kendte bornholmske mesterstempler har Jens Jensen Viol brugt 2 forskellige ovale stempler på en ske, dateret 1808. Disse 3 ikke tidligere offentliggjorte stempler ses på fig. 1.

Fig. 1. Rønnes byvåben anvendt af Møser som bystempel; det af Kolding benyttede bystempel og Viols to forskellige mesterstempler.

Baggrunden for forordningerne om sølvtøjs stempling var, at man ønskede sikkerhed for, at der anvendtes sølv af tilstrækkelig lødighed uden for stort indhold af kobber. For Københavns vedkommende ansattes en Guardein, der kontrollerede, at lødighedskravet opfyldtes, og derefter stemplede det enkelte stykke med sit Guardeinmærke, desuden et månedsmærke og Københavns byvåben – de tre tårne med årstal.

Fig. 2. Bæger med profileret fodring. Randen let udsvajet. Graverede renæssance-ornamenter og initialerne I.O.S., L.A.D. 1649, P.J.S.K. 1712 og E.L.B.-K.P.D. Udført af Jørgen Hansen, mester i København 1631. H: 12 cm.

Fig. 3. Øreskål på 3 kugleben. Rund med glatte, buede sider og to flade ører. Graveret bladkrans på siden, omsluttende ejerinitialerne L.H.S., E. P. D. Udført af Johan Wahlbom i København 1677. H: 5,3 cm.

Københavns første Guardein var Conrad Ludolf (1679–1729). Hans stempel findes på 9 af museets arbejder, men i det ene tilfælde drejer det sig muligvis om et falsum.[4] Stemplet sidder nemlig i bunden af et hovedvandsæg, der i form og gravering er et typisk arbejde fra rococotiden, d. v. s. efter Conrad Ludolfs periode. Conrad Ludolfs efterfølger i embedet var Peter Nicolai v. Haven (1729–1749). Hans stempel er kun repræsenteret på en smuk snustobakdåse med Københavns bymærke 1730. Af de efterfølgende Guardeiner er følgende repræsenteret: Christopher Fabricius (1749–1787), Frederik Fabricius (1787–1823), Peter Reimer Hinnerup (1840–1863) og Simon Groth (1863–1904). I alt 52 arbejder er udført i København, hvoraf de 2 ældste er forsynet med Københavns bymærke 1677.

Ser man nu på de forskellige mesterstempler, kan 41 forskellige københavnske sølvsmedes mærke identificeres. Af stemplede born-

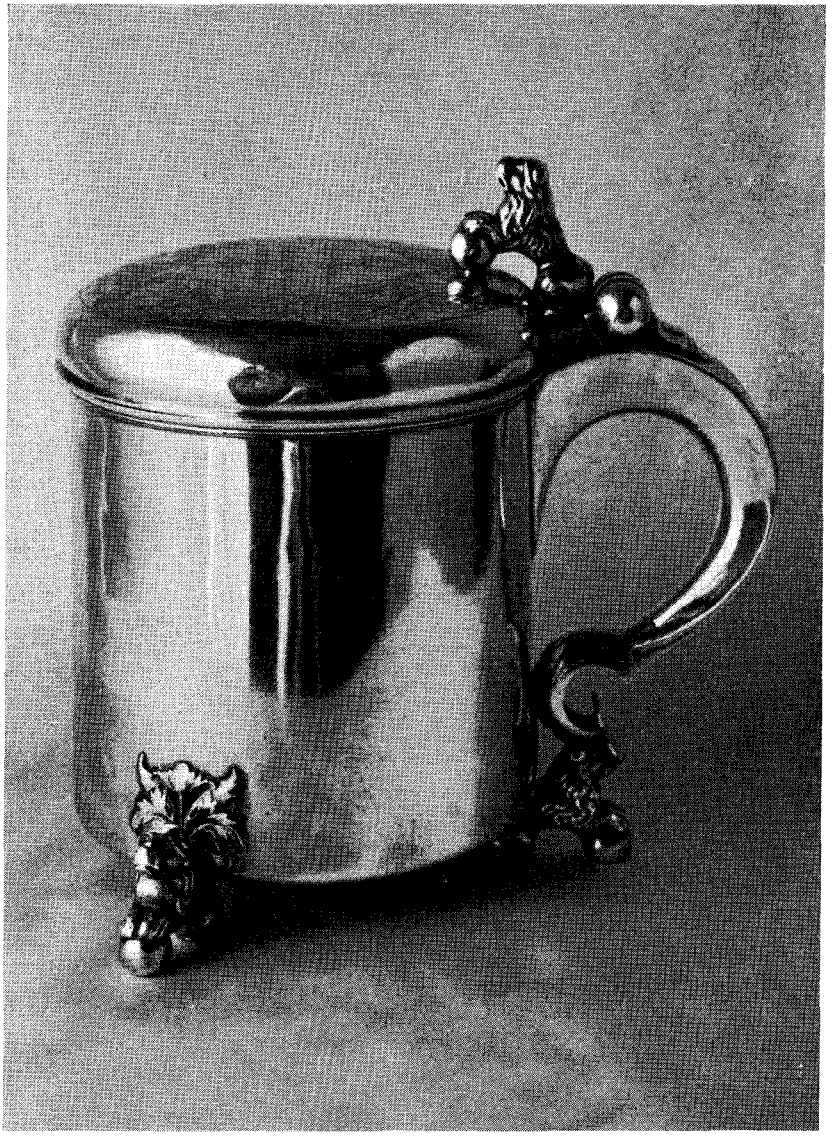

Fig. 4. Kande med glatte sider, hvilende på 3 siddende løver med forpoterne på en kugle. »Gækken« støbt i samme form som fødderne. På låget graveret bånd- og bladværk omkring rundt felt, hvori graveret: Jørgen Lassen, Kiersten Sophie Christens-Daather Lind. Over navnene solansigt og nedenunder et træ. Udført af Jens Jensen Klitgård i København 1719. H: 15,5 cm.

holmske sølvsmedearbejder ejer museet 28 stykker, og endelig findes enkelte ting lavet af mestre i Fåborg, Helsingør, Horsens, Køge, Nakskov, Odense, Slagelse, Sønderborg, Tønder og Ålborg. I 1631, den 9. januar, blev Jørgen Hansen optaget i guldsmedelavet i København, og han omtales som oldermand i årene 1651–54. Hans mærke er det ældste kendte danske mestermærke i samlingen.

Kun nogle få ting peger på Bornholms tidligere søfarts- og handelsforbindelser med udlandet. 3 sølvbægre er stemplet med Lübecks våben og et af dem tillige med et dødningehoved, mestermærke for Michel Winter, der fik borgerskab i Lübeck 22. 9. 1636.[5] Fra Lübeck stammer også en smuk barokske udført af Johan Meisners, der fik borgerskab 4. 6. 1696.[6] Det mest betydningsfulde stykke tysk sølvtøj i samlingen er dog et godt 23 cm højt pokalformet lågbæger med Nürnbergs bystempel. Bægrets profil er stærkt svunget, og både låg, sider, stilk og fod er smykket med kraftigt drevne bukler. Omkring lågranden og ved lågknoppens fod løber en smuk, drevet og graveret bladbort. Indvendig og udvendig forgyldt står bægret som et godt eksempel på tysk sølvsmedekunst fra begyndelsen af det 17. århundrede, hvor renæssancen var på sit højdepunkt. Mester for dette arbejde er Hans Rühel,[7] der døde i 1636. Desværre er bægrets oprindelige lågknop (eller figur) fornyet eller erstattet i slutningen af det 18. århundrede med en »gæk« i tidens stil, vaseformet med graverede guirlander og medailloner og med hanke af snoet tråd. En graveret zigzaglinje mellem bymærket og mesterstemplet vidner om, at også de tyske mestre var under kontrol med hensyn til materialets lødighed. Zigzaglinjen, den såkaldte oldermandsranke, fremkommer ved prøvetagning med gravérjern, som det også kendes fra svensk sølv. Af svensk og norsk sølv findes der i samlingen kun et hovedvandsæg med Helsingborg bymærke og mestermærke for Ernst Tingwald (1772–1823)[8] og en graveret ske af Peter Christian Dorenfeldt, mester i Trondhjem 1756.[9]

STILTYPISKE EKSEMPLER[10]

Hvor vigtigt og spændende sølvstempling end er, så vil det for de fleste museumsgæster oftest være den umiddelbare betragtningens

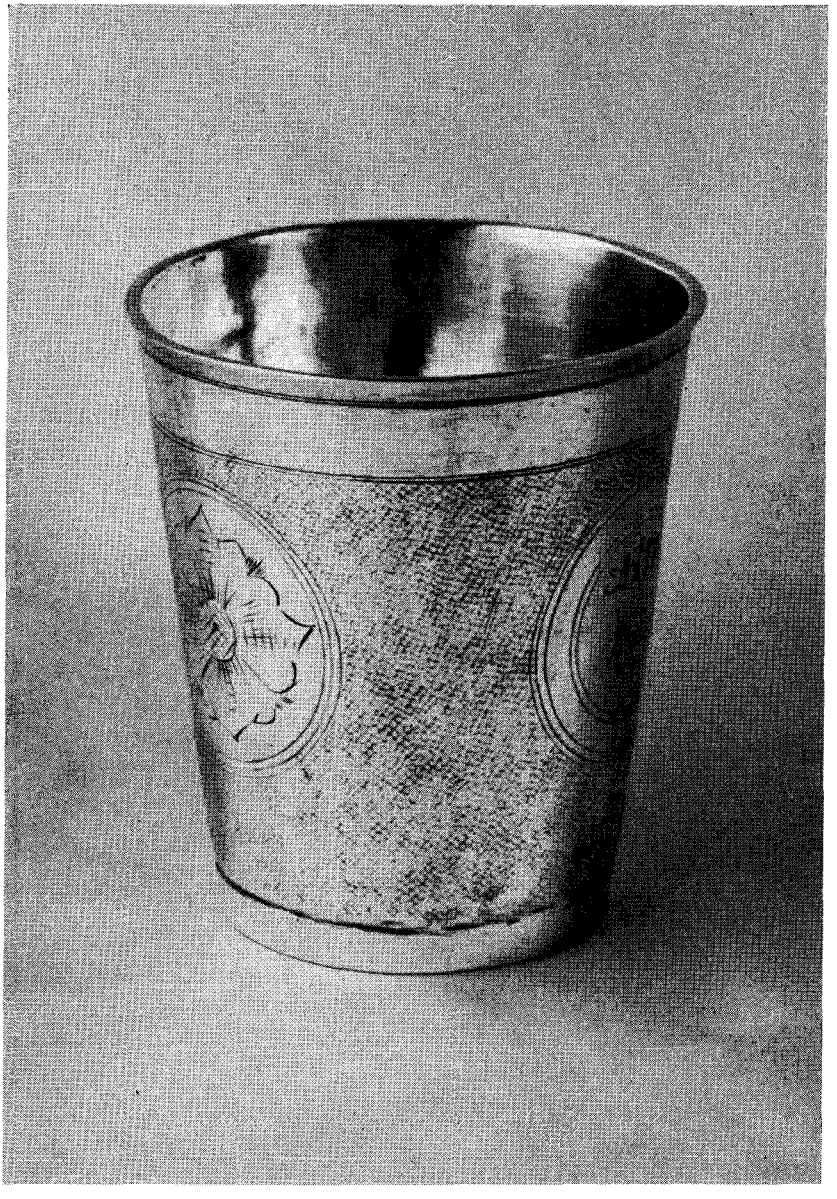

Fig. 5. Bæger uden fod. Siderne punslede med glat bånd foroven og forneden. På siden to runde felter med graveret blomst. I et tredje felt ejerinitialerne A.J.M. og H.A.S.M. Udført af Jens Jacobsen i København 1721. H: 8,5 cm.

glæde, der er det væsentligste. Det enkelte arbejdes form og skønhed, dekorationer i form af drivning eller gravering, stilmæssige forskelligheder eller samhørighed, det er umiddelbart håndgribelige ting, der ikke kræver lup eller håndbøger. Vi vil derfor nu se noget nærmere på forskellige af samlingens stykker, dels som enkeltarbejder, dels som led i forskellige grupper.

Jeg har tidligere omtalt københavnersølvsmeden Jørgen Hansen, der i første halvdel af det 17. årh. har udført bægret, der er afbilledet på fig. 2. Denne type bæger med udsvajet mundrand og profileret fodring er en almindelig type fra slutningen af det 16. årh. Graveringen med de to såkaldte arabesker af symmetrisk slynget båndværk med den maskelignende tegning på den lidt mere udbredte centrale del af båndene er ligeledes typisk for *renæssancen.* Mellem de to arabesker ser man to klaser med forskellige frugter og blade, ophængt i bånd, der forbinder arabeskerne. De indgraverede ejerinitialer med forskellig datering tyder på, at bægret oprindelig har været brugt som drikkebæger i et velhavende borgerhjem, men senere har det vel stået som prydgenstand.

Øreskålen fig. 3 er en videreudviklet form af renæssancens skålform »kovsken«. Skålen er udført i København i 1677, og vi er nået op i *baroktiden.* Kovskens lave, profilerede fod er erstattet af kugleben, en karakteristisk ændring, der også sker for bægres og kanders vedkommende. Den glatte, buede form, der giver skålen bredde, og de flade ører er også typiske. Bladkransen, der omfatter ejerinitialerne, skal vi gense som en almindelig dekorationsmåde på barokskeernes laf.

Med den store sølvkande på fig. 4 er vi nået op i *senbarokken.* Den glatte, enkle form, kun på siderne afbrudt af det stiliserede blomst-bladmotiv over de løveformede fødder, er stadig typisk barokstil. Lågets gravering med de knækkede bånd og slyngede akantusbladværk bestemmer kanden nærmere til tiden efter ca. 1715. Denne ornamentik stammer fra Jean Berains ornamentstik og er hyppigt anvendt til hen mod århundredets midte. Vi har i dette tilfælde smuk overensstemmelse mellem stil og stempel (København 1719).

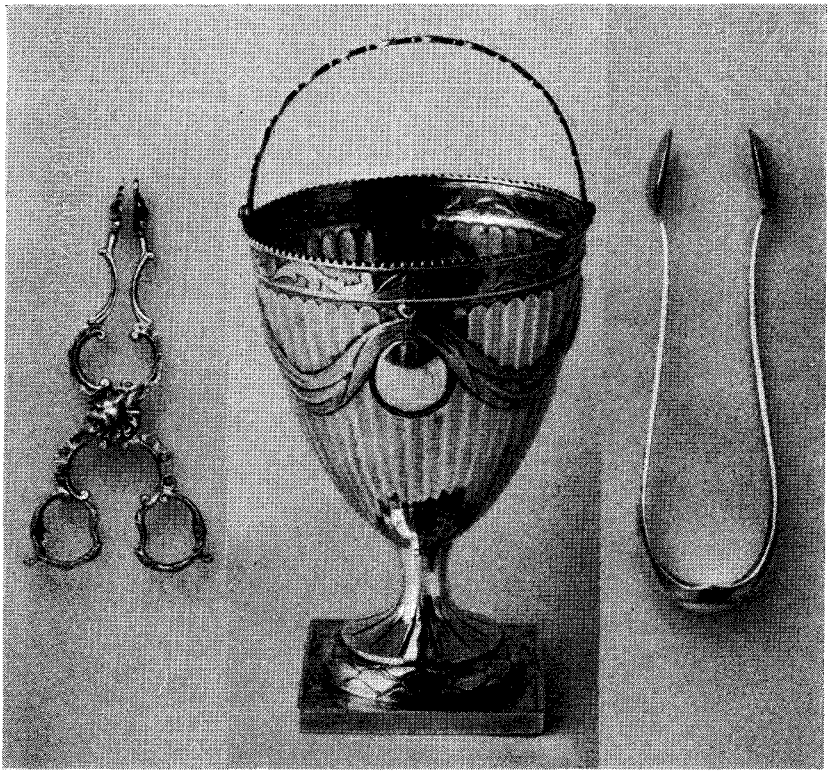

Fig. 6. Sukkerspand i nyklassicistisk stil, udført af Peder Kragh i København 1793. H: 13,3 cm. Til venstre rococosukkertang, udført af Jens Jensen Viol, formentlig i København. L: ca. 13 cm. Til højre empiresukkerklemme, udført af Andreas Mortensen Møller i København i begyndelsen af det 19. årh. L: 15,8 cm.

Fra samme periode stammer også det mindre bæger på fig. 5. Renæssancens høje bæger er forbilledet, men bægrene er nu lavere og bredere. De lige sider er gjort matte og mere stoflige ved punsling, og de graverede blomster og ejerinitialerne er graverede i udsparede runde, glatte felter, og et glat bånd markerer mund- og fodrand. Denne bægertype holder sig højt op i det 18. årh.

Nydelsen af kaffe og te, der var kendt fra sidste halvdel af det 17. årh. blev almindelig i det 18. årh., og man brugte sukker i disse drikke. Sukkerspand, sukkertang og den senere sukkerklemme er dele af sølvteservicet, og de afbillede genstande på fig. 6 er hver

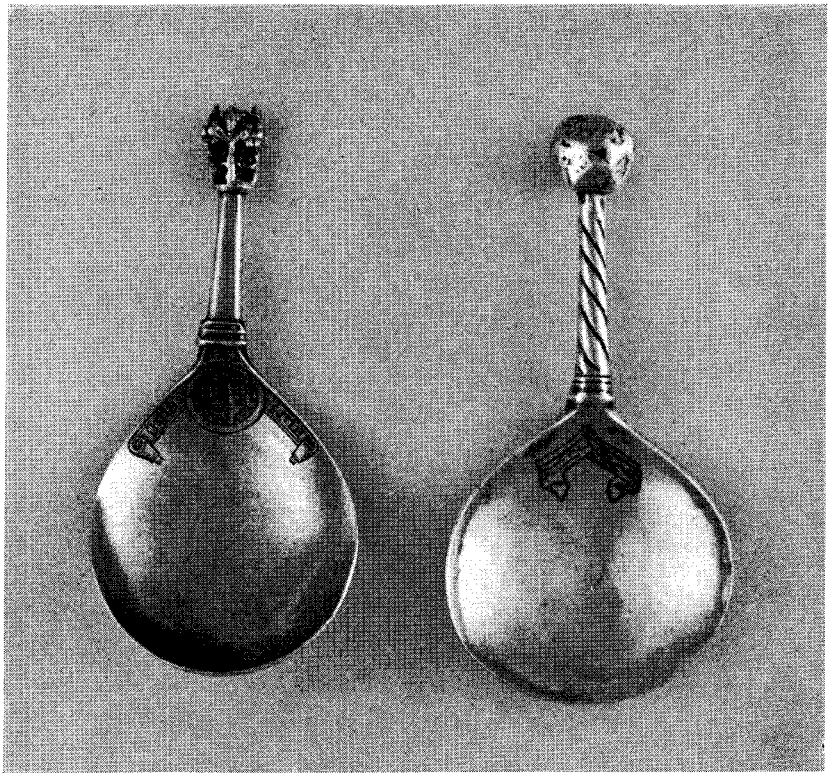

Fig.7. Skeer fra middelalderen. L: 12,1 og 12,3 cm. Dansk eller nordtysk arbejde.

karakteristisk for sin stilperiode. Sukkertangen har stærkt svungne grenformede og rocailleformede arme. Midterrosetten bærer præg af muslingemotivet, og gribefladerne er bladformede. Aksenittens udformning som en fugl med udbredte vinger fuldender billedet af et arbejde i typisk *rococostil.* Jens Jensen Viol havde været sølvsmed i København fra 1783, inden han i 1799 fik borgerskab i Rønne, og efter sukkertangens stil skulle Viol have lavet den i sin københavnertid. Med sukkerspanden når vi til *nyklassicismen,* den såkaldte Louis XVIstil. Symmetriske bladornamenter på mat bund pryder den firkantede fod og det smalle bånd under randens perlekant. Den smalle stilk breder sig ud nedadtil og afgrænses af en bladkrans med krydsbånd (fasces). Særlig karakteristisk er vasefor-

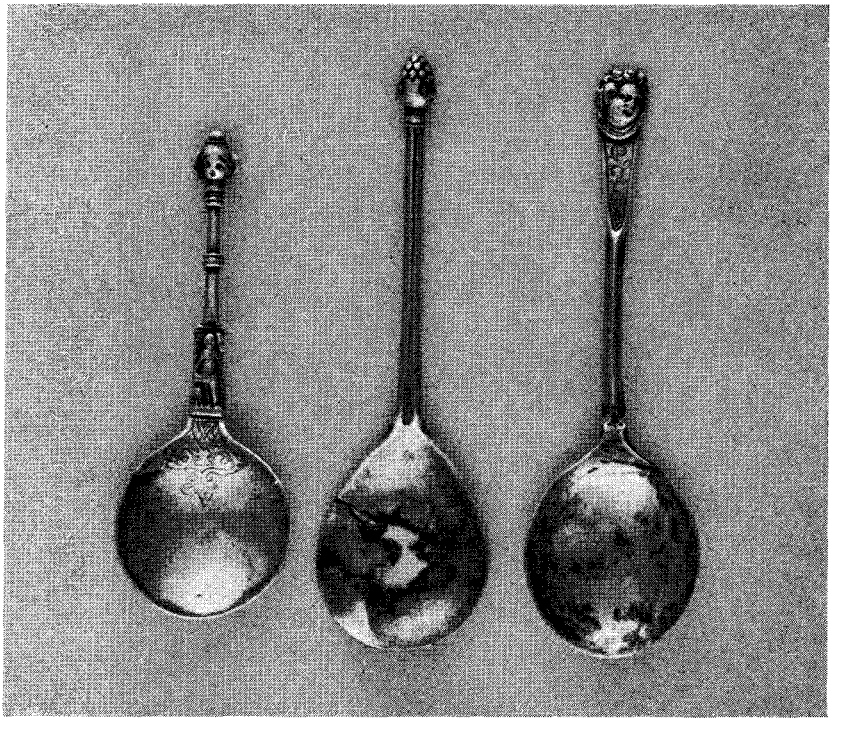

Fig. 8. Renæssanceskeer. Muligvis dansk og svensk arbejde. L: 14,2, 17,4 og 17,2 cm.

men og de drevne stofguirlander, der er ophæftede over de ovale medailloner på corpus. I medaillonerne er indprikket navneinitialerne IAS og IDS. Louis XVI-stilen videreudvikles omkring århundredskiftet og ændres under påvirkning af engelske varer. Empiretidens bøjleformede sukkerklemme har typiske ganske lette linje- og bladgraveringer, og gribefladerne er skeformede med små spidsovale laf. Under de indprikkede ejerinitialer findes dateringen 1819.

Vi er nu med disse få eksempler nået fra renæssancen til *empiren,* men museets sølvsamling rummer arbejder fra både tidligere og senere perioder, som vi skal se i det følgende afsnit.

SØLVSKEER[11]

Middelalderens ske er, som det ses på fig. 7 a og b, kortskaftet med et relativt stort, rundt eller ganske let pæreformet laf. Skeen til ven-

stre på billedet har sekskantet skaft med forgyldt knop og profilerede bånd ved skaftroden. På laffets indside er graveret et forgyldt seglmærke og delvis oprullede skriftbånd med minuskler. Skeen er antagelig dansk eller nordtysk arbejde fra 15. årh. Skeen til højre har vredet skaft og mangekantet knop med graveringer, en velkendt senmiddelalderlig type. På laffet ses et graveret, foldet bånd, og skaftet er stemplet med et ukendt bomærke i form af et kors.

Renæssancens skeer har stadig næsten rundt laf, fig. 8 a, b og c. Skaftet forlænges noget, og skaftknoppen kan have forskellige typiske udformninger, som f. eks. kerubhoveder (a), apostelfigurer og drueklase eller pinjekogle (b). Skaftet er trindt. De affladede skaftdele på de to skeer har her til formål at bære den reliefformede dekoration, medens affladningen af skeernes skaft fra slutningen af det 17. årh. er betinget af ændret håndstilling under spisningen. Alle tre skeer er stemplede, men stemplet er enten utydeligt, eller det er en ukendt mester. På drueskeen er graveret ejerinitialer med S.P.S. og I.H.D. i en spinkel bladkrans og en noget utydelig 16-hundredetals datering. Også skeen med det enkelte kerubhoved bærer ejerinitialer på bagsiden af laffet: C.V.D.L. De er begge ophentet fra vrag uden for Bornholms sydkyst, og alle tre skeer er fra det 17. årh., muligvis svenske.[12]

Op mod det 17. årh.'s slutning blev skelaffet mere ovalt og skaftet fladt. Fig. 9 a viser *den tidlige baroktype* med lige afskåret skaft, der på begge sider er smykket med en graveret tulipan og bladværk og på laffets bagside kronede ejerinitialer i en spinkel bladkrans. Både tulipanen og bladkransen er yndede ornamenter i barokken. I århundredets slutning bliver det bredere trefligede skaft almindeligt som på Villads Frandsens ske (b), hvor ejerinitialerne I.K.S.A.B. også er indrammet af bladkransen. Den tredje ske (c) er en sjælden form, der kendes fra Sønderjylland og især fra Hamburg.[13] Den tidlige baroks bruskmotiv har sat sig spor i udformningen af det knortede skaft, der fortsætter i en tilspidset forstærkning, af laugstidens mestre betegnet Überwurff. Denne såkaldte rottehale kan udformes på forskellig måde. På fig. 10 a ser man den enkle, glatte form. På b er rottehalen pyntet med længde-

profilering, men opfylder stadig sin mission som forstærkning. Derimod er rottehalen på den tredje ske (c) degeneret til en gravering. Læg endvidere mærke til det udtungede skaft på denne ske fra periodens slutning. Forstærkningen kan også formes som en bredere fortykkelse (d), af englænderne kaldet for heel. Som den sidste i rækken (e) har vi et eksempel på retarderet stil, hvor mester Svejstrup i 1781 har taget den gamle form op. Man noterer sig, at den anden ske i rækken (b) blev lavet 45 år, før mester Svejstrup blev født.

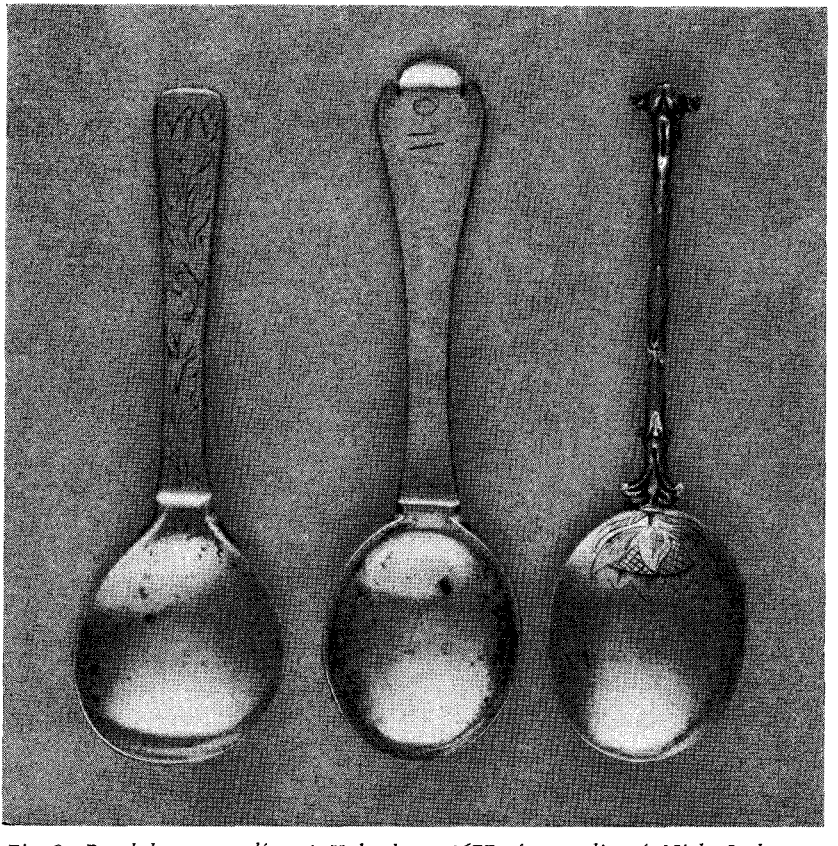

Fig. 9. Barokskeer. a. udført i København 1677, formentlig af Niels Jochumsen Beckmann. L: 17,3 cm. b. udført i København 1693 af Vilads Frandsen. L: 17,9 cm. c. »Knorteske« fra ældre barok. Uidentificeret mesterstempel. L: 17,2 cm.

Fra det 18. århundredes midte bliver det lidt større ovale, men afrundede laf almindeligt, og skeernes skafter bliver violinformede eller årebladsformede. Den brede, afrundede del af skaftet og laffet smykkes med gravering i typisk *rococostil,* som det ses på de to skeer på fig. 11. Den ene er dansk provinsarbejde fra ca. 1750, medens den anden, udført i København 1779, er næsten samtidig med den ovenfor omtalte af Svejstrup udførte ske i barokform.

Med den første ske på fig. 12 når vi til århundredets slutning (a). Skeens laf tilspidses, og skaftet bliver slankt lancetformet. *Nyklassicismens* lette graveringer giver yderligere særpræg og videreudvikles i begyndelsen af det 19. årh. i den almindelige »empireske« (b), en så værdsat type, at den også i vort århundrede stadig produceres. Skeen med det tilspidsede laf, men med afrundet skaft (c), er en efterklang af empiren, og nu nærmer vi os *stilblandingsperioden* eller stilopløsningen. Den sidste ske (d) med skaftets støbte ornament er præget af *den akademiske klassicisme.* Riflingen af skaftet stammer fra rococotiden og er jo på mode den dag i dag, men vi føler, at vi nu mere har med sølvvarefabrikation at gøre end med egentlig sølvsmedekunst.

HOVEDVANDSÆG[14]

Tidligere tiders manglende hygiejne gjorde det nødvendigt at bruge vellugtende stoffer af forskellig art mod den til stank grænsende odeur, der hang i beboelsesrum og klæbede ved menneskene. Den tidligste form for gemme for sådanne vellugtende stoffer er balsambøssen, først formet som en kugle, kaldet en desmerknop eller pomander. Efterhånden udvikledes nye former, og fra slutningen af det 17. årh. til op mod det 19. årh.'s midte var hovedvandsæg almindelige. De kan være agernformede eller drejede i ægform af buxbomtræ, men rav, ben, tin og malm har også været anvendt. Her skal vi indskrænke os til omtalen af hovedvandsæggene af sølv. Deres hulrum var udfyldt af en svamp, hvori hovedvandet var opsuget. Dette var opløsninger af aromatiske stoffer sædvanligvis i sprit, der kunne angribe sølvets overflade, hvorfor hovedvandsæggene blev forgyldt indvendig. Selv om hovedvandsæg som almin-

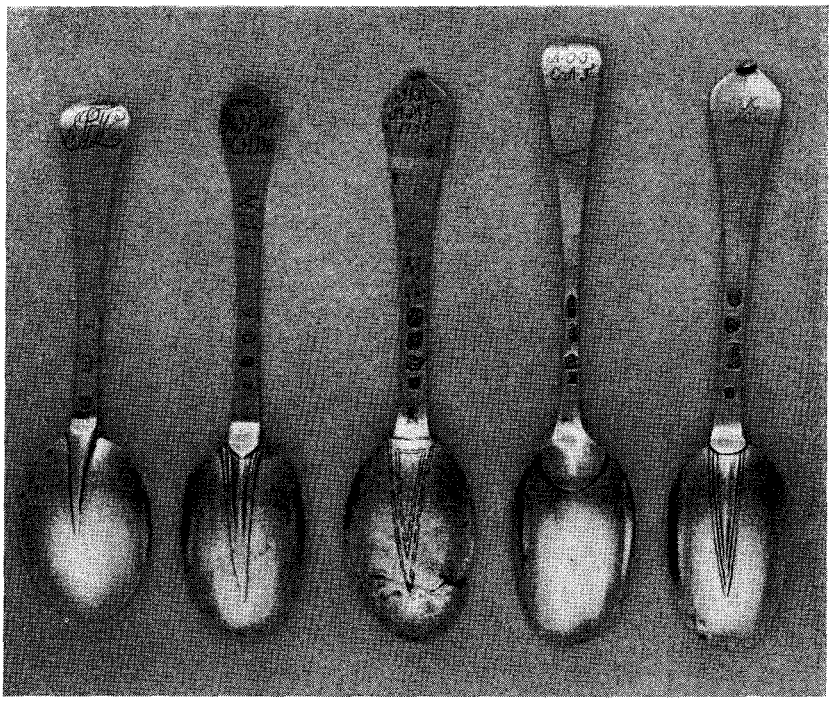

Fig. 10. »Rottehaleskeer«. a. udført af Herman Corditzen Holm, borgerskab i Nakskov 1695. L: 18 cm. b. udført af Thomas Hansen Pop i København 1699. L: 19 cm. c. udført af Nicolaj Langermann i København 1750. L: 19,7 cm. d. udført af Joachim Hendrik Dysterdijk i København 1774. L: 20,7 cm. e. udført af Jens Sveistrup i København 1781. L: 20,3 cm.

deligt tilbehør til kvindedragten var beregnet til at bæres i hånden eller i en lomme, blev æggene tidligt forsynet med en lille fod. I foden findes af og til et rum beregnet til fast balsam.

Museet ejer i alt 36 sølvhovedvandsæg. Heraf er 10 udført af bornholmske mestre, 13 i København, 1 i Ålborg og 1 i Slagelse. 11 er enten ustemplede, eller stemplet er utydeligt eller ukendt. Der findes en række typiske udformninger af hovedvandsæg, og de forskellige stilperioders særpræg går igen i disse små, ofte kunstfærdigt udførte sølvarbejder.

På fig. 13 ses den fladtrykte vaseform med kanellurer. Disse kan være helt lige eller med lodrette knæk, men senere løber kanellu-

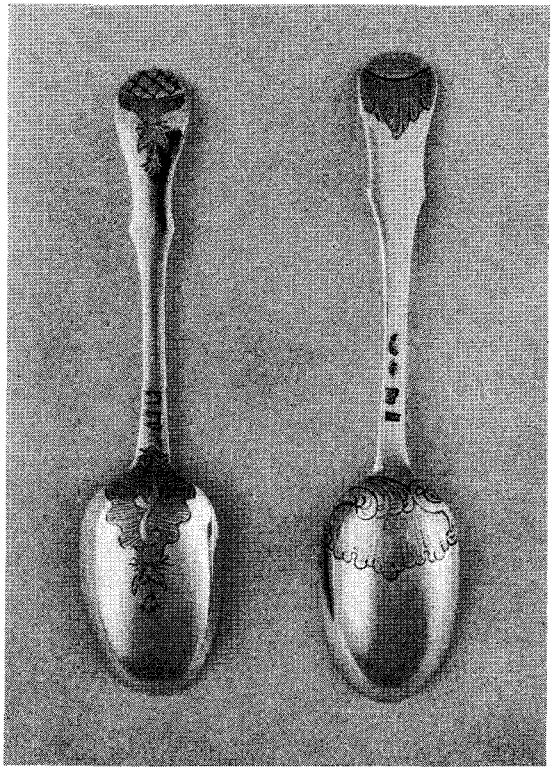

Fig. 11. Rococoskeer. Skeen til venstre er udført af Mads Jespersen Bolter i Odense ca. 1750. L: 20,4 cm. Til højre en ske udført af Detleff Pape i København 1779. L: 20,9 cm.

rerne i bløde svaj svarende til sidernes svajfning, og den glatte overflade brydes ved gravering eller drivning.

Hjerteformen er meget almindelig, fig. 14. Dette hænger sammen med den skik, at hovedvandsæg blev brugt som gave fra den unge mand til hans udkårne. Udformningen af lågets topfigur peger også herpå, de to næbbende fugle, der mellem sig bærer et lille hjerte.

Rococoens forkærlighed for asymmetrisk form og overdådig ornamentik finder sit fineste udtryk i små mesterværker som de to forgyldte æg på fig. 15. Udsmykningen med slebne »glasflusser« er ellers særlig yndet i Sønderjylland, hvorfra man har æg med talrige flusser af forskelligt farvet glas.

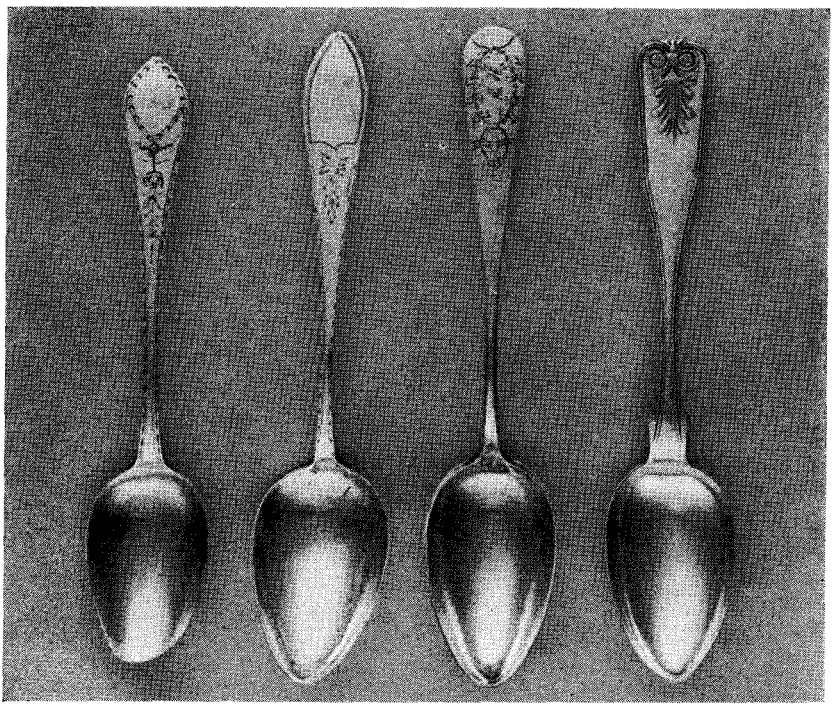

Fig. 12. Fra nyklassicisme til ca. 1850. a. udført af Niels Christian Lindbach i København ca. 1795. L: 20,7 cm. b. udført af Andreas Mortensen Møller i København 1818. L: 22,6 cm. c. udført af Johan Poul Struntze i København ca. 1830. L: 22,6 cm. d. udført af Isak Süskind i København 1847. L: 21,5 cm.

Mod århundredets slutning fortrænges de ovenfor nævnte former af den klasiske urneform, og de to hovedvandsæg på fig. 16 er henholdsvis drevet og graveret i typisk Louis XVI-stil. Det københavnske æg har balsamgemme i foden og graverede ejerinitialer M. E. R. Empireægget til venstre på fig. 17 er endnu ret vægtigt, men det lidt senere æg fra Ålborg er tyndt og spinkelt i materialet, noget, udviklingen førte med sig. Hovedvandsæg er ved at gå af brug. Den lodrette rifling på låg og corpus på Ålborgægget er udtryk for stilpåvirkningen fra England.

Endelig skal til sidst nævnes to særlige udformninger af hovedvandsæg, fig. 18. Det fiskeformede æg med leddet, skældækket krop kendes mest fra Sønderjylland. Svampen ligger i kroppens hulhed,

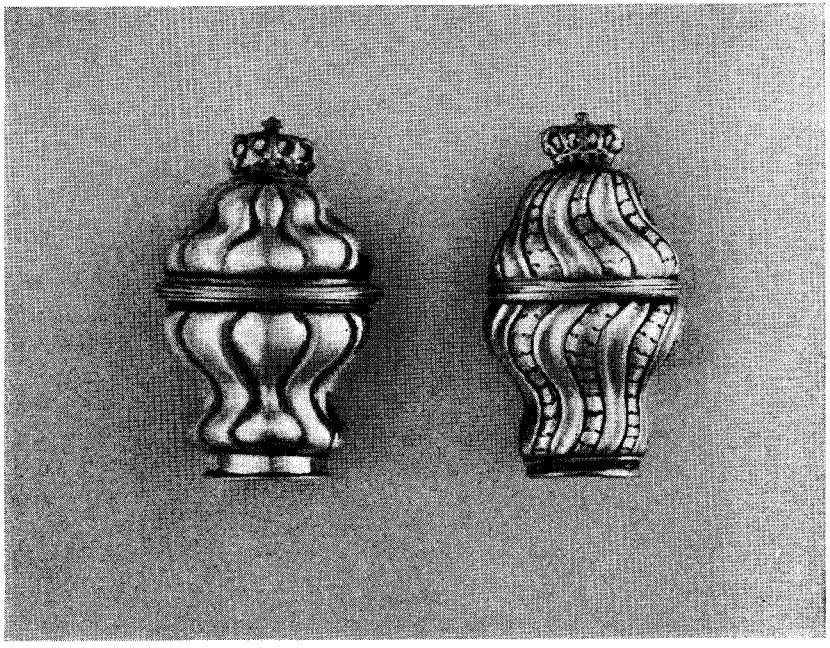

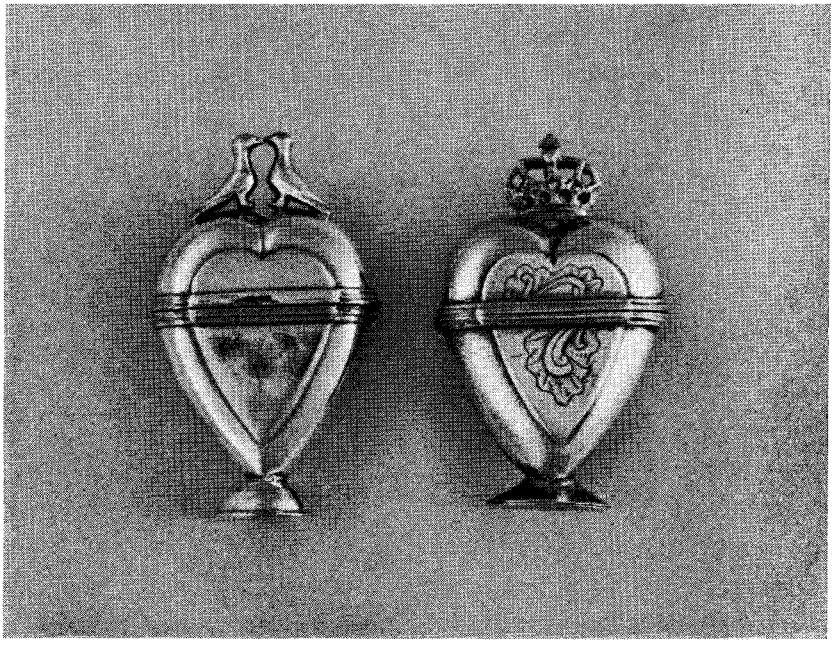

Fig. 13. Hovedvandsæg. Til venstre ligeknækket vaseform med krone på låget. H: 8 cm. Udført af Christian Jørgensen Lindberg i København ca. 1750. Til højre vaseform med svungne kanellurer, hveranden med drevne skæl. H: 7,1 cm. Ukendt mester.

Fig. 14. Hovedvandsæg, hjerteformet på fod. Til venstre med næbbende fugle på låget. H: 7,5 cm. Til højre med krone og med graveret rocaille på siderne. H: 7,3 cm. Udført af henholdsvis Sivert Thorsteinsson i København ca. 1750 og af Jens Christensen i København, men formentlig på det af Christensens enke videreførte værksted.

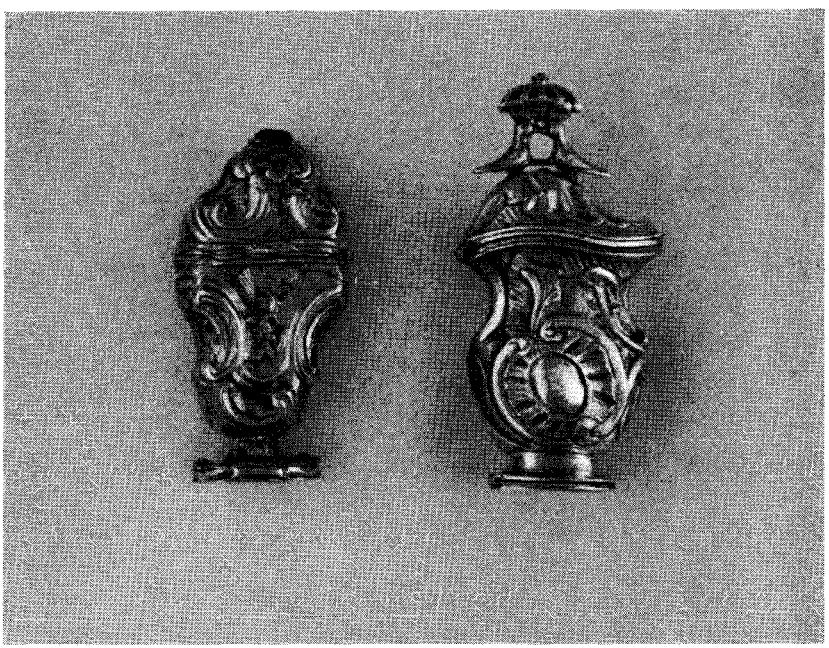

Fig. 15. Forgyldte rococohovedvandsæg. Til venstre med drevne volutter og blomster og med en klar, sleben »glasflus« på toppen. H: 6.9 cm. Udført af Johan Kongsbach i København 1762. Til højre med drevne rocailler og blade. To næbbende fugle på toppen under krone. H: 8,2 cm. Udført i København af Sivert Thorsteinsson.

Fig. 16. Hovedvandsæg i Louis XVI-stil. Klassisk vase- eller urneform. Til venstre med drevne medailloner, båndguirlander og enkelt perlebort. På låget putto med rest af forgyldning. H: 8 cm. Intet mesterstempel. Danmark ca. 1790. Til højre lignende ornamentik, men graveret. Lågknop af form som en blomst med forgyldning. H: 8 cm. Udført af Philip Mundt i København ca. 1790.

Fig. 17. Til venstre empireæg med rund lågknop og ganske lette, graverede bladranker. H: 7,6 cm. Ukendt mester. I den runde fod balsamgemme, hvori indprikket: Marina Petersen 1837. Til højre nyklassisk vaseform med rund lågknop, hanke på siderne og firkantet fod. Let stiliseret gravering. H: 10 cm. Udført af Ole Peter Syndergård i Ålborg. Ejerinitialer A.I.S.E., A.C.A.D. og datering 1845.

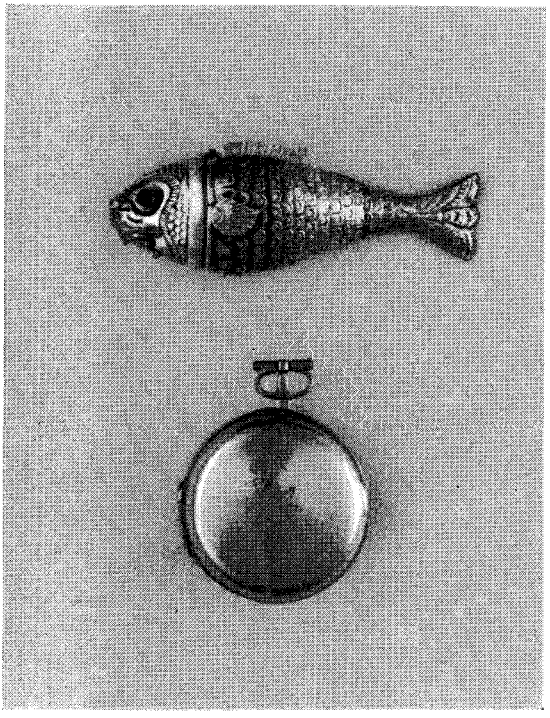

Fig. 18. Hovedvandsæg i fiskeform med bevægelig krop. Røde glasflusser som øjne. L: 8,5 cm. Intet stempel. Ca. 1800. Forgyldt urformet hovedvandsæg med gennembrudt svampedæksel. Diameter 4,4 cm. Ukendt mester ca. 1850.

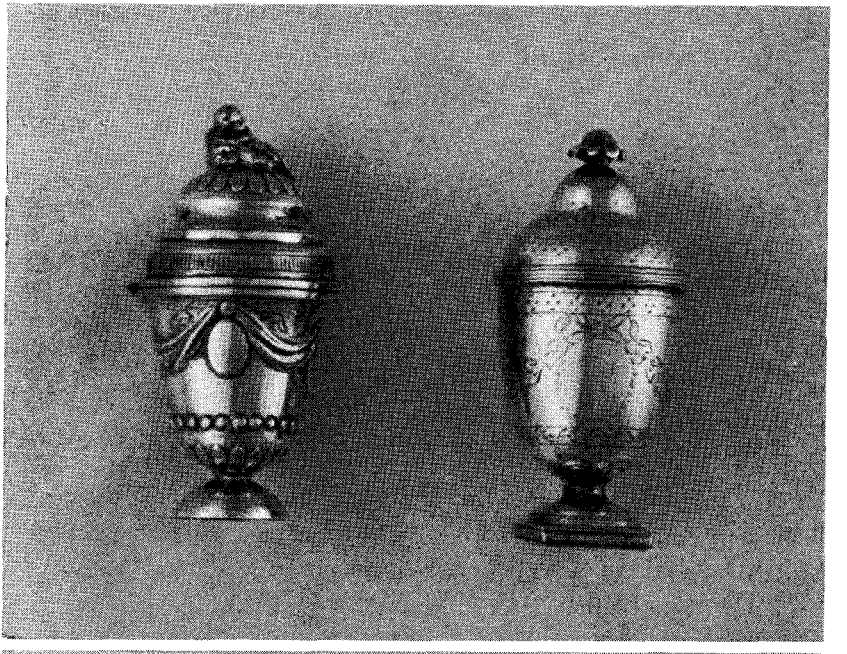

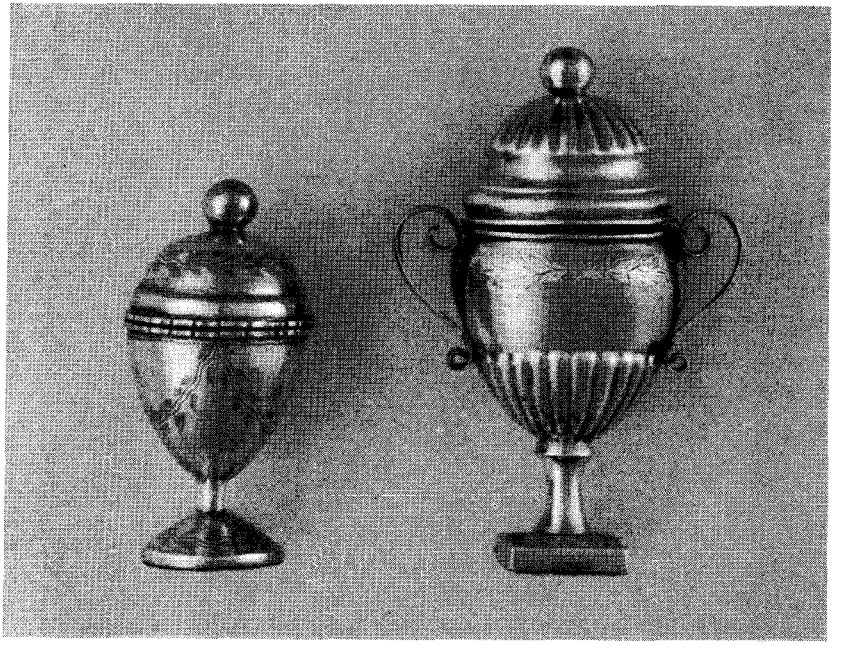

medens der i hovedet er et mindre rum til balsam. Det forgyldte hovedvandsæg i form af et dobbeltkapslet ur er en senere form. Svampedækslet på sådanne æg kan have en simpel perforering eller en smukkere bladformet gennembrydning.

Tilbage står beskrivelsen af nogle bornholmske hovedvandsæg, men herom i det følgende.

BORNHOLMSKE ARBEJDER

Indledningens liste over bornholmske sølvsmede er formentlig ikke komplet, og vort kendskab til disse mestre er meget begrænset. En dyberegående forskning er tiltrængt, men museets få eksemplarer af bornholmske arbejder kan dog fortælle os et og andet.

Peter Harding Sonne er den ældste Rønne-sølvsmed, hvis arbejder findes i samlingen. Han omtales fra 1759 og var tillige brændevinsbrænder og kaptajn i borgervæbningen. På fig. 19 er sammenstillet 4 hjerteformede hovedvandsæg, hvor ligheden i den graverede ornamentik er iøjnefaldende. Sonne er mester for de 2 midterste, og særlig den næsten dækkende gravering på ægget med de 2 fugle på låget er så typisk for hans arbejder, at den kan bruges til identificering af ustemplede hovedvandsæg. På en auktion i København købtes et sådant hovedvandsæg for at være udført af Georg Kolling, idet denne mesters stempel fandtes under foden. Graveringen snød dog ikke, idet det ved nærmere eftersyn viste sig, at foden var fornyet, og ægget bar inden i låget Harding Sonnes stempel. Til venstre på billedet ses et lignende æg, men udført af den ældre københavnermester Troels Larsen Lund. Det er i sin form lidt lettere og elegantere end Sonnes hovedvandsæg, men dekorationen er fuldstændig den samme. Man kunne fristes til at tro, at Sonne har »lånt« motiverne fra det københavnske arbejde, men dette er næppe den rette forklaring. Graveringen på de to æg er nemlig så at sige identisk. Linjedybde og -føring er den samme, og man hæfter sig især ved ganske små ensartede uregelmæssigheder, hvor graverjernet er ført i buer. Sonne har således formentlig dekoreret det ældre, oprindelig glatte hovedvandsæg med sin typiske ornamentik. Ægget længst til højre på billedet er atter lidt elegantere end Sonnes æg,

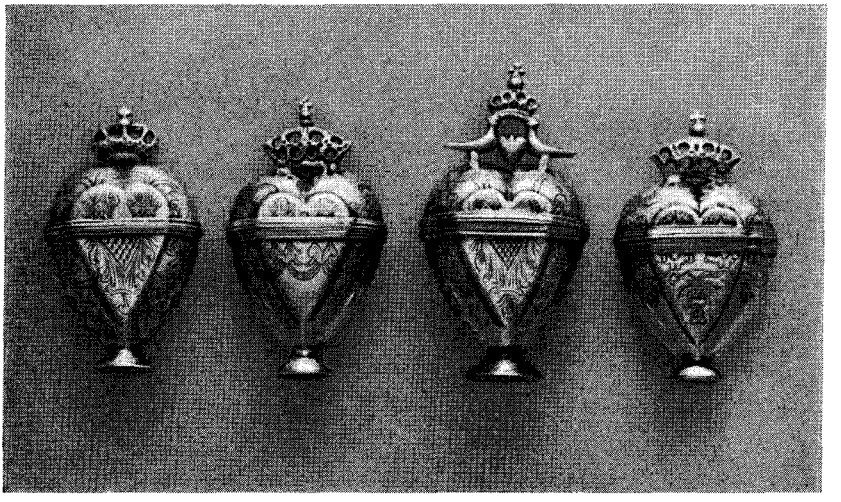

Fig. 19. Hjerteformede hovedvandsæg udført af Troels Larsen Lund i København ca. 1740, Peter Harding Sonne i Rønne ca. 1760, Peter Harding Sonne, samme periode, og Svend Peter Lind i Rønne ca. 1780.

Fig. 20. To bornholmske bægre. a. udført af Peter Harding Sonne i Rønne, dateret 1799. H: 7,6 cm. b. indvendig forgyldt, udført af Svend Peter Lind i Rønne. Såvel stemplet som indgraveringen under ejerinitialerne daterer bægret til 1781.

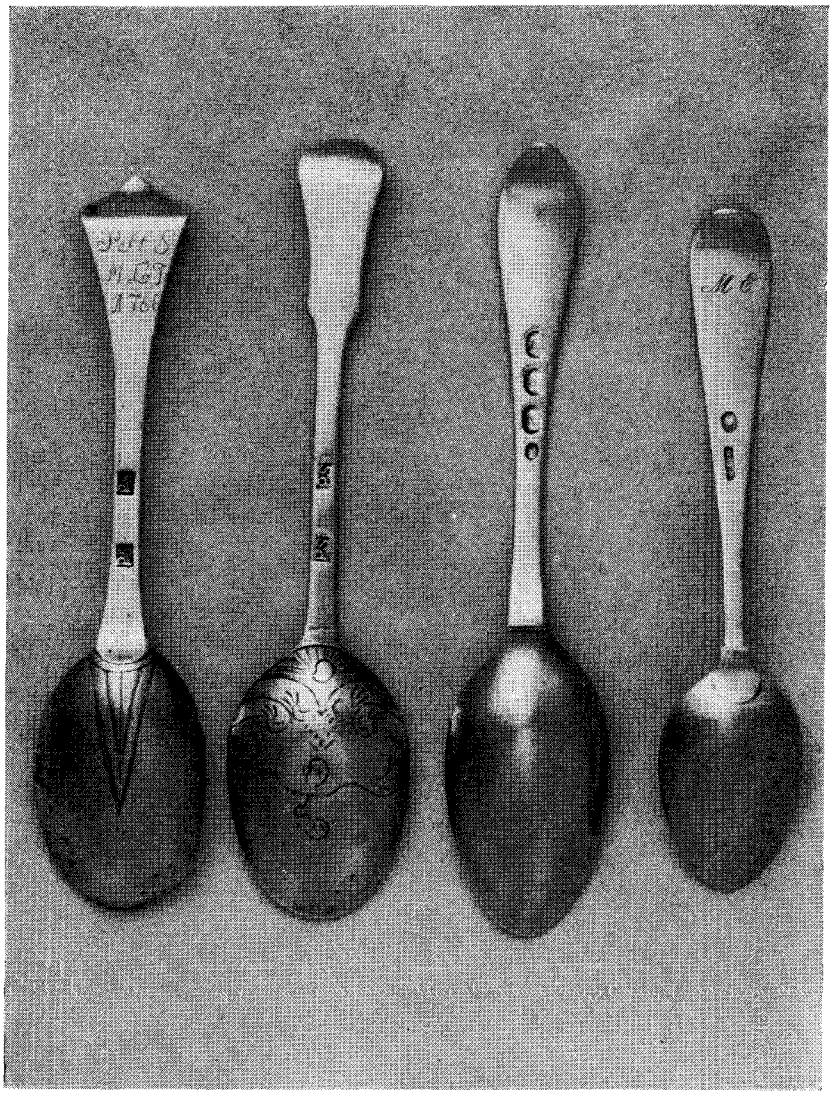

Fig. 21. De to skeer til venstre er udført af Peter Harding Sonne i Rønne. Dateret henholdsvis 1766, L: 19,6 cm, og 1773, L: 20,8 cm. Derefter en ske, dateret 1808, udført af Jens Jensen Viol i Rønne. L: 21 cm. Længst til højre August Frederik Møsers ske med Svanekes byvåben. L: 18,2 cm.

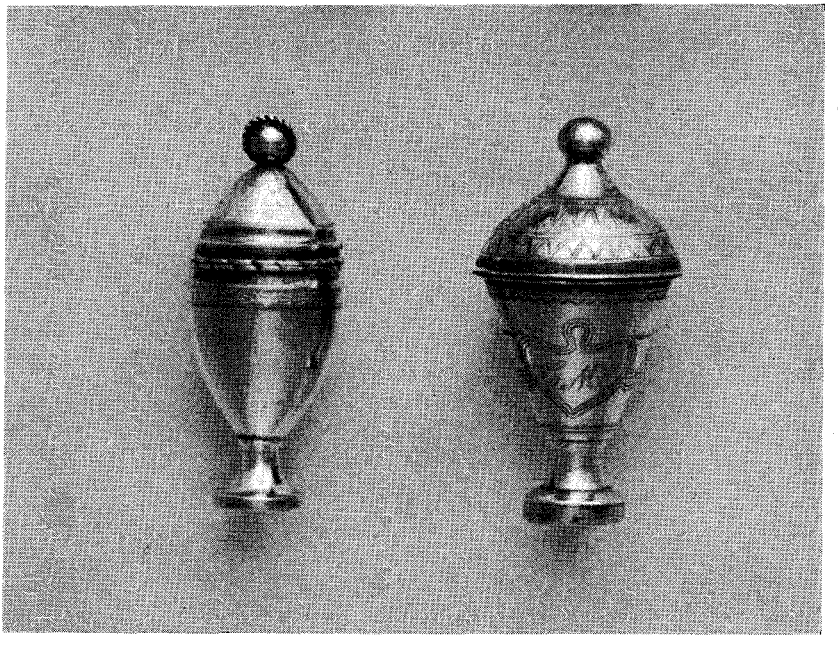

Fig. 22. Hovedvandsæg, udført af August Frederik Wilhelm Møser i Rønne mellem 1814 og 1830. H: 8,3 cm. Til højre hovedvandsæg, udført af Carl Frederik Boesen i Rønne efter 1830. H: 8,5 cm.

og i dette tilfælde er gravuren også sikrere og finere udført, men lighedspunkterne i ornamentikken er slående. Det er udført af *Svend Peter Lind,* der fik borgerskab i Rønne 16 år senere end Sonne. Samme forskel i de to mestres formsprog ses på fig. 20, men meningerne vil naturligvis være delte, om man synes bedst om Sonnes fantasirige dekoration på bægret til venstre, eller om man foretrækker Linds mere symmetriske og enklere dekoration. De to skeer til venstre på fig. 21 viser, hvordan Peter Harding Sonne er fulgt med tiden med hensyn til skeernes form og dekoration. Skeen fra 1766 er sen-barokpræget med det udtungede skaft og graveret rottehale på laffet, medens skeen fra 1773 er i tidens stil med årebladsskaft og rococogravering.

Med de to andre skeer på illustrationen bliver vi præsenteret for de næste to sølvsmede i den bornholmske mesterrække. *Jens Jen-*

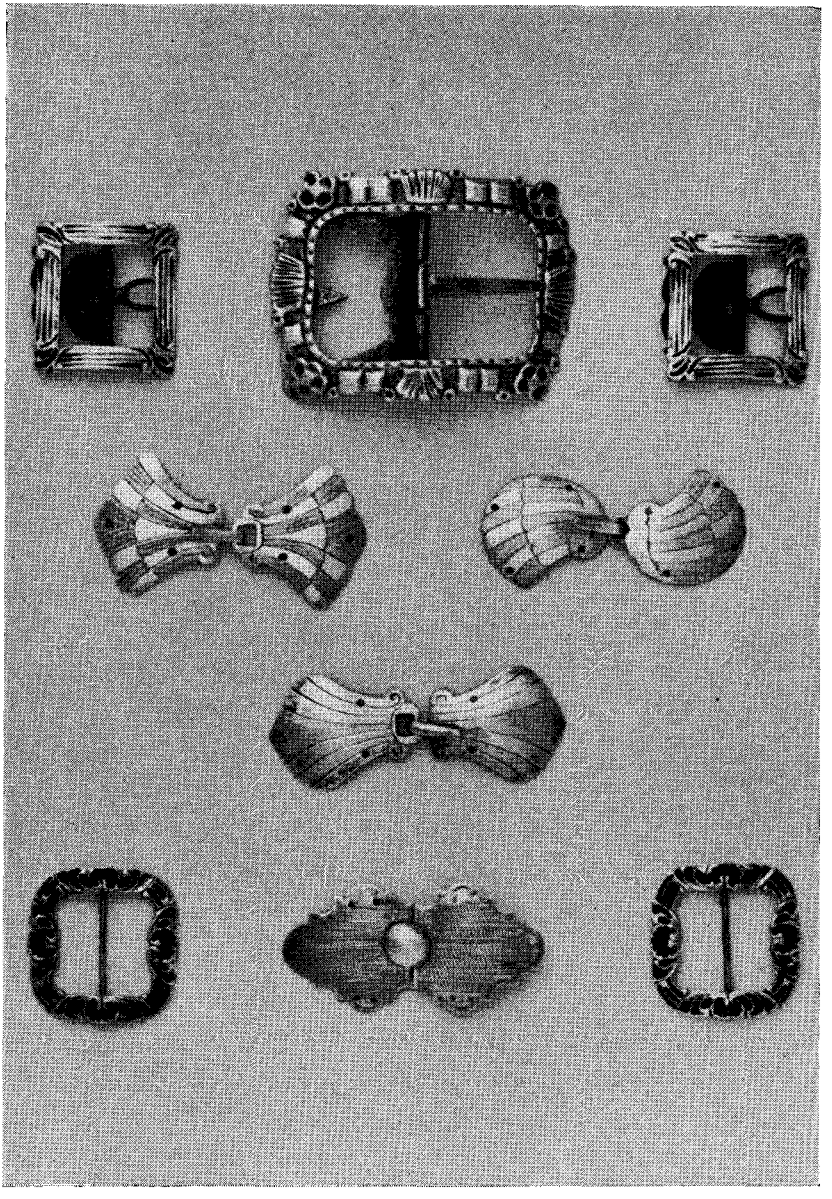

Fig. 23. Sølvspænder. I nederste række et sæt spænder, udført af Jens Jensen Viol, og et kappespænde, udført af Carl Frederik Boesen. De øvrige spænder bærer alle Peter Harding Sonnes mestermærke.

sen Viol fik borgerskab i 1799 i Rønne, hvortil han kom fra København. Da skeen er i empireform, er den sikkert udført i hans tid på Bornholm. *August Frederik Vilhelm Møser* fik borgerskab 1814 i Rønne som købmand. Da skeen er stemplet med Svanekes byvåben, er den dog sikkert udført i Ibsker, hvor Møser omkring 1830 overtog Brændegård. Det slanke urneformede hovedvandsæg med lettere empiregraveringer til venstre på fig. 22 er derimod fra Møsers Rønne-tid, da det er stemplet med Rønne byvåben.

Carl Frederik Boesen, der har lavet det andet hovedvandsæg på fig. 22, etablerede sig i Rønne 25 år gammel i 1827, og han fik borgerskab i 1830. Det afbildede hovedvandsæg er dekoreret med linjer og borter i empirestil, men med et lidt stift og monotont præg.

Otto Georg Kolding fik borgerskab i Rønne 1849 og døde 1888. Museets arbejder af sølvsmed Kolding er uden særlig stilistisk særpræg. Den lille fod, han som nævnt har lavet til et af Sonnes hovedvandsæg, er nærmest i ny-rococostil. Derimod har museet nogle pokalformede mindebægre og en alterkalk, udført af Kolding, arbejder, der har lokal personalhistorisk interesse. Det gælder således et gavebæger fra Christiansøboere i Rønne til krigsråd I. C. Curdts 1857 og en alterkalk, der har tilhørt pastor Peter Chr. Trandberg, den centrale figur i den stærke religiøse bevægelse, der i 1863 førte til dannelsen af Trandbergs frimenighed.[15]

Til slut nogle eksempler på forskellige former for *sølvspænder.* Vi berører her et helt andet emne, nemlig klædedragtens historie; men da der iblandt museets store samling af spænder findes både sko-, knæ- og kappespænder med bornholmske mesterstempler, skal de nævnes her. På fig. 23 ses spænder udført af Peter Harding Sonne, Jens Jensen Viol og af Carl Frederik Boesen. Typerne er velkendte fra området strækkende sig fra Tønder langs hele østersøkysten,[16] og de her viste bornholmske spænder har intet særligt lokalt særpræg. Man kan således finde identiske former i Tønder museums store modelsamling fra Bödewadts værksted.[17]

Det er mit håb, at denne oversigt over Bornholms museums sølvsamling kan medvirke til at øge interessen for sølvsmedehåndværket

og dets udøvere på Bornholm, således at dette emne kan få en mere indgående bearbejdelse og bedre belysning, end det her har været muligt at give.

Rønne, september 1963.

Johannes Thoms.

Efterskrift: Jeg skylder museets leder, lektor Aage I. Davidsen, en varm tak for mange inspirerende og lærerige samtaler og for de gode arbejdsforhold på museet. Jeg takker også fotograf B. Ilsted Beck, der har udført det meget fine fotografiske arbejde, der er grundlaget for illustrationerne til denne artikel.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Museets leder: Lektor Aage I. Davidsen, Rønne.
   Illustrationer: Fotograf B. Ilsted Beck, Rønne.
2. Chr. A. Bøje: Danske guld- og sølvsmedemærker før 1870, Kbh. 1946.
3. Hvor anden kilde ikke er opgivet, er oplysningerne om mesterstempler fundet i 2.
4. Sigurd Schouby: Om dansk sølvforfalskning. Arv og eje 1963.
5. Johannes Warncke: Die Edelschmiedekunst in Lübeck und ihre Meister nr. 392 a, Lübeck 1927.
6. Samme, nr. 459.
7. Marc Rosenberg: Der Goldschmiede Merkzeichen nr. 4137, Frankfurt am Main 1925.
8. Gustav Upmark: Guld- og silversmeder i Sverige nr. 2852, Stockholm 1925.
9. Kristiania Kunstindustrimuseum: Gammel guldsmedekunst. Nr. 334. Kristiania 1909.
10. Ved udarbejdelsen af dette afsnit er benyttet:
    Gudmund Boesen og Chr. A. Bøje: Gammelt dansk sølv til bordbrug. København 1948.
11. Erik Lassen: Ske, kniv og gaffel. København 1960.
12. Stemplede messingskeer fra ca. 1650 er ophentet fra samme vragpladser. Med hensyn til dateringen af disse skeer se: F. C. Hilton Price: Old Base Metal Spoons, London 1908. Om de svenske skibsforlis se i øvrigt: Schwedischer Völcker Schiff-Bruch bey Bornholm, 1679.
13. En næsten identisk ske, der kan dateres til ca. 1670, er afbildet i: Konrad Hüseler: Hamburger Silber. Fr. Schneekluth Verlag Darmstadt.
14. Chr. A. Bøje: Balsambøsser og hovedvandsæg. Kbh. 1950.
15. J. A. Jørgensen: Bornholms historie II, Rønne 1901.
16. Hubert Stierling: Der Silberschmuck der Nordseeküste. Neumünster in Holstein 1935.
17. Sigurd Schoubye: Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønderegnen. Historisk samfund fra Sønderjylland nr. 24, 1961.

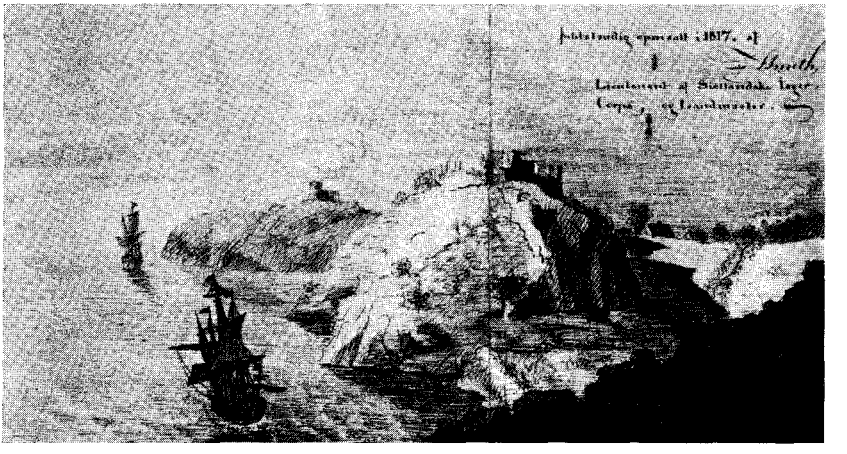

NOGLE RUINRESTAURERINGER PÅ BORNHOLM I 1962

Gamleborg, Øster-Marie og Maglegårds kapel.

Af Johs. Hertz

Bornholms middelalderlige ruiner er et interessant emne. Sammen med talrige bevarede, middelalderlige kirkebygninger afspejler ruinerne af kirker og borge Bornholms bevægede historie, og særprægede arkitektoniske træk kan vidne om fjerne kulturelle forbindelser.

Magtkampen mellem konge og kirke gav os kæmpen Hammershus, som med hensyn til størrelse og beliggenhed næppe overgås af ret mange udenlandske ruiner. Men også den kongelige pendant, Lilleborg, i Almindingen er et efter danske forhold enestående smukt og klart anlæg og i øvrigt det eneste danske borganlæg med de især for tyske klippeborge karakteristiske »tvingmure«. De

»Prospect af Hammershuus Ruiner med Fyrtaarnet og Slotsvangegaard i Baggrunden.« Tegnet 1817 af F. Smith, Lieutenant af Siellandske Jæger-Corps, og Landmaaler. Vignet på kort i matrikeldirektoratets arkiv.

forhistoriske, ringformede »folkeborge« ligger tættere på Bornholm end noget andet sted i landet, og en af dem, Gamleborg i Almindingen, synes mærkeligt nok benyttet og endog kraftigt forstærket i den tidlige middelalder. Blandt øens kirkeruiner bærer Salomons kapel nok prisen, hvad malerisk beliggenhed angår, medens Øster-Marie gamle kirke i kraft af sine arkitektoniske kvaliteter hævder sig som et af vor kirkearkitekturs ejendommeligste monumenter.

En del af vore middelalderlige ruiner – fortrinsvis de største – ejes af Nationalmuseet og andre offentlige institutioner, men langt de fleste er privatejede. Bevarelsen af ruinerne må med rette anses for et offentligt anliggende, og under Nationalmuseets tilsyn har der da også i de sidste par menneskealdre uafladeligt været udført restaurerings- og vedligeholdelsesarbejder på en eller flere ruiner. De bevilgede midler har dog aldrig stået mål med forfaldets vækst, og det må erkendes, at flertallet af ruinerne i dag er i en temmelig sørgelig forfatning. Museets bevilling til samtlige middelalderruiner har i de senere år udgjort ca. 60.000 kr. årlig; sammenholder man denne sum med håndværkerudgifterne til et en-familie-hus i laveste prisklasse, og har man samtidig de forvitrede murmasser på Hammershus, Lilleborg, Kalø, Søborg, Gurre, Vordingborg, Antvorskov o. s. v. i erindring, vil misforholdet stå enhver klart.

Når talen er om Bornholms ruiner, kan det måske undre, at Nationalmuseet ikke først og fremmest kaster sig over *Hammershus,* hvor manglerne, trods opsynets energiske indsats, er så åbenbare. Men efter den foranstående redegørelse vil man forstå, at museets restaureringsbevilling forslår som en dråbe i havet over for opgaverne på Hammershus, og at en restaurering af Hammershus under disse forhold måtte ske på bekostning af alle andre ruiner i landet. Man har derfor valgt at søge en bevilling specielt til bevarelsen af Hammershus, og forarbejdet for en sådan ansøgning udførtes i 1962. Efter at folketingets finansudvalg på Nationalmuseets foranledning i juni måned havde beset Hammershus, udarbejdedes i efteråret et detaljeret restaureringsforslag med tilhørende overslag over udgifterne. Forslaget går først og fremmest ud på en videreførelse af og afslutning på de restaureringsarbejder, som har

foregået med afbrydelser siden 1880'erne, men der foreslås også visse udgravninger og enkelte »nyskabelser« som en trappe til Blommetårnet og et tag på dette. Overslaget kom til at lyde på 465.000 kr., som søges bevilget over 7 år. Første del er søgt optaget på finansloven for 1964–65. Det vil formentlig ikke mindst på Bornholm blive hilst med glæde, om arbejdet med at sikre Hammershus atter kan komme i gang.

Restaureringsarbejde i praksis udførtes i sommeren 1962 på tre bornholmske ruiner: Gamleborg i Almindingen, Øster-Marie kirkeruin og Margrethe-kapellet ved Maglegård.

GAMLEBORG

Gamleborg i Almindingen er en forhistorisk »folkeborg«, et tilflugtssted for befolkningen, sandsynligvis anlagt i vikingetid, hvilket Ole Klindt-Jensens undersøgelse 1951–55 viste. Men borgens benyttelse og udbygning i middelalderen er gådefuld.

Volden er på vestsiden udvendigt forstærket med en 2 m tyk mur af kampesten lagt i kalkmørtel. Af samme materiale er siderne

Gamleborgs syd-vestre indgang, set ude fra (fra vest) efter delvis restaurering af portsiderne.

i den nordre og søndre indgang udført. En tredje, ligeledes muret indgang, findes i sydvest, den må formodes anlagt samtidig med, at indgangen i syd af ukendte årsager er blevet tilmuret. På volden fandtes en firkantet brolægning (ca. 2×2 m) med kalkspor, måske resterne af et lille vagttårn. Når disse arbejder bedømmes som middelalderlige, skyldes det brugen af kalkmørtel, der efter almindelig antagelse først er taget i brug her i landet i sidste halvdel af 1000-tallet. Spor efter en kalkovn menes fundet på borgpladsen.

Murresterne har aldrig tidligere været restaureret, og man indskrænkede sig i denne omgang til at arbejde med den syd-vestre indgang, som er den, hvoraf mest er bevaret. Efter at enkelte træer og anden plantevækst var fjernet, og murværket befriet for jord, fremtrådte indgangsrummet som et betydeligt bygværk: 7,5 m langt og 4,5 m bredt med sider opført af store, for de flestes vedkommende kløvede kampesten. Murenes frie hjørner er udført af smukt retkantede kvadre af Limensgade-kalksten, som på hjørnerne i vestsiden danner et fremspringende karmprofil. Der er ikke tale om hastværksarbejde, men om bevidst og solidt håndværk. Hvor murkernen står blottet, kan byggeteknikken studeres, den har meget tilfælles med moderne betonbyggeri: Store, kløvede kampesten er opstillet som facademur, der samtidig har gjort det ud for »forskalling« for bagstøbningen, som består af mindre kampesten i kalkmørtel. Der er tilstræbt en vis skiftegang i facadestenene, og svarende hertil ses tydelige, vandrette støbeskel i kalken. Som en hilsen fra de middelalder-murere stod i et af støbeskellene de åbne huller fra byggestilladset, to i nordsiden, tre i syd,.1,5–2 m over terræn. Hullerne er runde, ca. 7½ cm i diameter, og går ca. 100 cm ind i muren.

Det bevarede murværk følger voldprofilet; om murværkets oprindelige, øvre afslutning, om en eventuel overbygning over portrummet ved vi desværre intet. Man må naturligvis tænke sig, at den 4 m brede åbning mellem karmfremspringene har kunnet lukkes med portfløje under en eller anden form. Ved borgens nordre indgang, som synes at have manglet den syd-vestre indgangs lodrette hjørner og karmfremspring, har i nyere tid et spor af lukketøj været synligt. Det fremgår af oberstløjtnant J. V. V. Herman-

sens beskrivelse i Bornholmske Samlinger, bd. 17, 1926: »Der findes ved nordre Gab i Stensætningen anbragt en Jernstabel, hvad der kunde tyde paa, at der her har været et fast Lukke – –«. Hermansen har ikke bemærket kalkmørtelen, men daterer alligevel de seneste byggearbejder på Gamleborg til middelalder. Øjensynlig i denne forbindelse funderer han over beslagets alder, når han slutter sin artikel: »Hvor mange Aar kan for Resten saadan en Jernstabel sidde ude i fri Luft i vort fugtige Klima uden at ruste helt op?« Nu er stabelen forsvundet.

Gamleborgs syd-vestre indgang. Søndre portside under restaurering. Pilene peger på tre oprindelige stilladshuller. Bemærk hjørnekvadrene af kalksten. Det fældede træ hen over indgangen anvendtes under restaureringen til ophængning af en talje.

Også ved den syd-vestre indgang må i nyere tid have været rester af portbeslag. I »Rejse Journal ført paa Touren til Bornholm fra 10. til (28.) Juli 1824 af Pr. CHRISTIAN FREDERIK til Danmark« (Bornholmske Samlinger 16, 1925) hedder det om den syd-vestre indgang (som da kaldes den søndre – den tilmurede søndre indgang har dengang ikke været synlig andet end som en fordybning i volden), at »– – der er ved Gravning funden, at den er steensat med tilhugne Steen og glat Muur forbunden med Kalk, Sokkel ved den ydre Port, og Jernhængselen til Porten sees endnu fæstet i Muren paa den eene Side.«

Den omtalte gravning er sikkert foretaget af Rømer, som også ledsagede sin kongelige gæst på rideturen i den ny-tilplantede Alminding. M. K. Zahrtmann beretter (Bornh. Saml. 18, 1927), at »– – Skovrider Hans Rømer 1805–09 tilfyldte Portene, forhøjede Jordvolden [formodentlig kun på den svage strækning mod øst] og bag dens Værn mod løsgående Kvæg udplantede unge Axelbærtræer fra sin Planteskole.«

Ved restaureringen af syd-vest indgangen blev de største af de nedstyrtede sten atter anbragt, om ikke på deres oprindelige plads, som ikke længere kunne erkendes, så dog med overholdelse af den originale »skiftegang« og således, at der ikke skete nogen sammenblanding af stenmateriale fra de to sider. Restaureringens omfang fremgår tydeligt af fotografier i Nationalmuseets arkiv. Arbejdet udførtes med omhu af Nationalmuseets murer, Axel Hjort. Restaureringen omkring porten regnes ikke for helt afsluttet.

I forbindelse med restaureringsarbejdet aftaltes med skovdistriktet en udtynding af træerne på volden, som kranser den godt 30.000 m^2 store borgplads. Ved denne foranstaltning vil voldens profil træde klarere frem, og man standser røddernes nedbrydende virksomhed, som især er gået hårdt ud over det næsten 200 m lange murstræk langs vestvolden. I vinteren 1962–63 foretoges med

Gamleborg i Almindingen (Vester-Marie sogn). Middelalderlige murrester indtegnet med fed streg på kurveplan udført af civilingeniør J. Klindt-Jensen. Mål ca. 1:2000. Ækvidistancen er 1 m. 1. Muren langs volden i vest. 2. Nordre indgang. 3. Søndre indgang. 4. Tilmuring af søndre indgang. 5. Syd-vestre indgang. 6. Vagttårn?

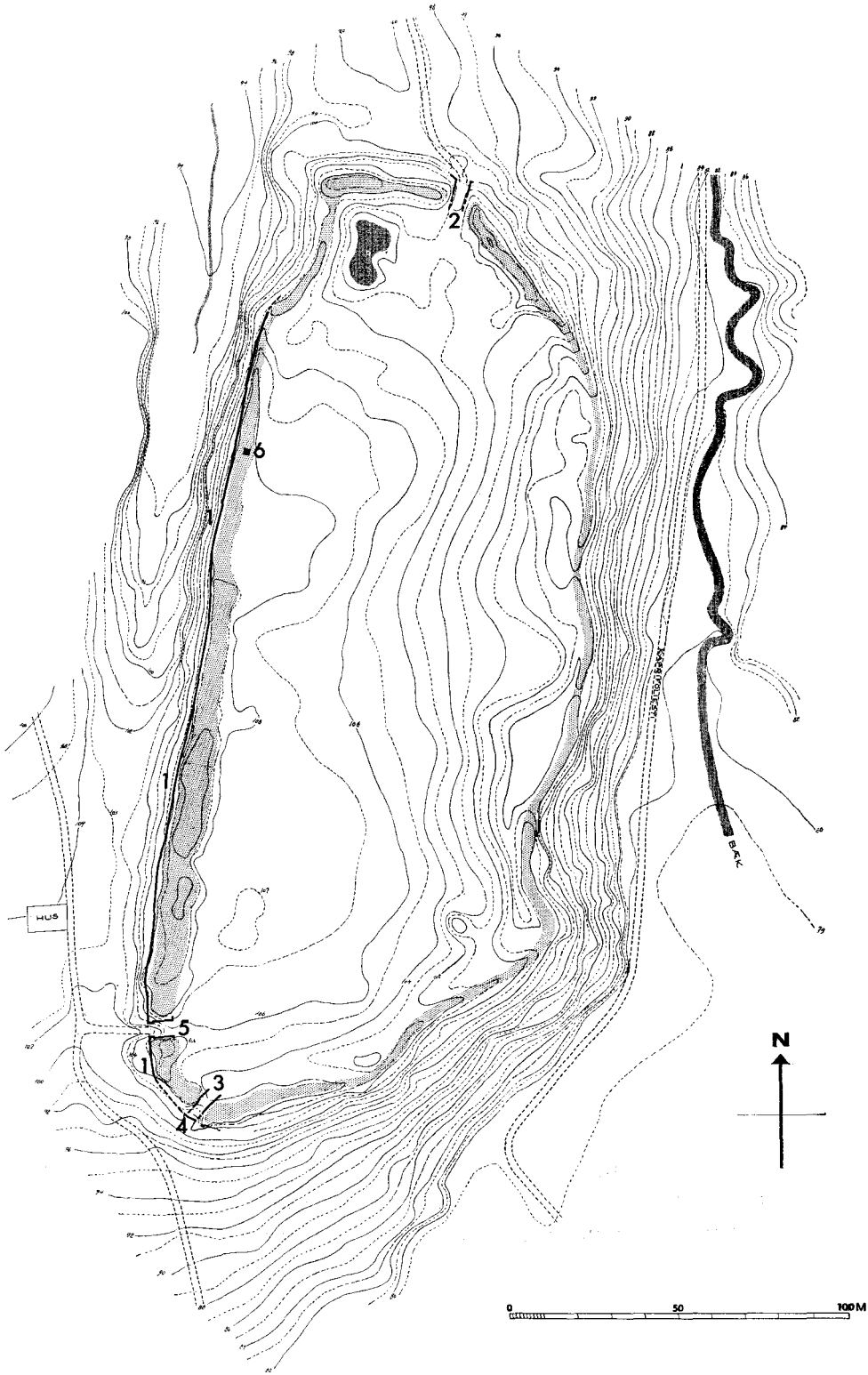
2
6
1
1
HUS
5
1
3
4
BÄCK
N
0
50
100 M

smukt resultat en del fældninger ved skovdistriktets foranstaltning. Nationalmuseet er distriktets skovrider, J. A. Nielsen, forstfuldmægtig N. Kjølsen og skovfoged K. O. Nielsen tak skyldig.

ØSTER-MARIE

Øster-Marie gamle kirke har siden 1890, da den delvis nedbrudte bygning erklæredes for fredet ruin, beskæftiget adskillige forskere. Arkitekt Andreas Clemmensen sammenfattede egne iagttagelser med oplysninger givne ham af havneingeniør Zahrtmann og entreprenør Mathias Bidstrup i en monografi, »Øster-Marie Kirke med særligt Hensyn til den oprindelige Form«, 1899.

I en stor artikel i »Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie«, 1940, føjer arkitekt C. M. Smidt nye oplysninger til Clemmensens arbejde og søger i øvrigt at placere bygningen i en kunsthistorisk sammenhæng, især ved studier over skånske kirker. Smidt daterer kirken til ca. 1160. Artiklen om Øster-Marie i værket »Danmarks Kirker« er skrevet af museumsinsp., arkitekt C. G. Schultz, der ligesom Smidt havde været beskæftiget med ruinens restaurering. (Smidt havde i 1939 genskabt de to romanske vinduer i skibets sydmur, Schultz rekonstruerede omkring 1955 på grundlag af ældre opmålinger en væsentlig del af skibets nordmur).

Efter at restaureringsarbejdet havde ligget stille siden Schultz's død 1958, genoptoges det i 1962. Det krævende murerarbejde udførtes af opsynsmand ved Hammershus, murermester Kaj Larsen. Velvillig bistand ydedes af bl. a. graver Evald Nielsen. Målet var i første omgang at sikre forskellige, særligt brøstfældige partier af murværket. I koret foretoges desuden – mest af æstetiske grunde – en tilmuring af to urimeligt store vinduesåbninger, som vides brudt så sent som i 1815 på to små, romanske vinduers plads. I det ydre står kor og apside ellers helt intakt, urørt af nedbrydningen, bortset fra det manglende tag, som har været erstattet af et lidet pynteligt paptag. Især på sydsiden trængtes der til nyt tagpap, desuden viste bræddeunderlaget sig stedvis at være meget råddent. Ved undersøgelsen opstod den tanke, om afdækningen kunne undværes, hvorved korets ejendommelige, originale overhvælving ville komme til at

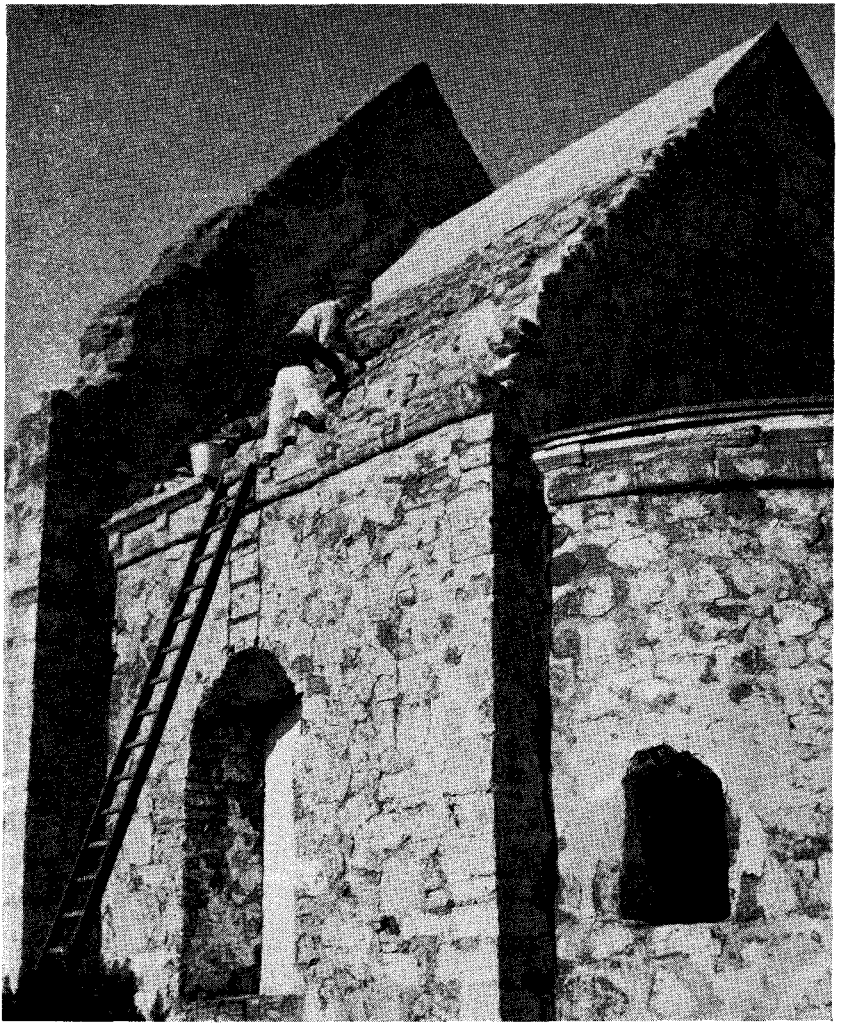

Øster-Marie gl. kirke. Koret set fra syd-øst. Der arbejdes på at tætne den massive tagkonstruktion, efter at paptaget delvis er fjernet. Til venstre for stigens top ses et stykke af konsolgesimsen, hvis øverste led er rekonstrueret. Det store vindue i korvæggen er blevet tilmuret. Foto: Ruben Jensen, Nexø.

stå synlig. Som bekendt har koret oprindeligt været afdækket med stenheller hvilende i kalkbeton direkte på en to-etagers hvælvingsopbygning, som endnu er bevaret.

Forsøget blev gjort, paptaget fjernet på sydsiden, løstsiddende sten i hvælvingerne fastmuret og kalkfladerne gjort vandtætte med en hinde af kunstharpiks. Fra jorden ses sidstnævnte foranstaltning ikke, fordi kunststoffet har en overflade af groft sand, som får det til at ligne kalkmørtel. Det er første gang, denne konserveringsmetode er prøvet her i landet. Enhver vil vist indrømme, at ruinen vinder betydeligt i udseende ved at blive befriet for paptaget. Den sidste halvdel af dette vil dog ikke blive fjernet, før man har nogle års erfaring for, at løsningen er forsvarlig.

Under arbejdet med taget blev der gjort iagttagelser, som kan supplere og på et enkelt, væsentligt punkt revidere Schultz's indgående og velskrevne redegørelse i kirkeværket. Schultz har ikke selv set de af Clemmensen beskrevne spor af sandstensafdækningen, men noterer: »Sporene af den romanske tagklædning skal være bevaret; er dette tilfældet, dækkes de nu af et paptag«. Sporene *er* bevaret, i østsiden af skibets taggavl ses rester af de lyse Neksøskaller, og et nærbillede kunne tages med nutidens mere håndterlige fotoudstyr. Det havde hidtil været forfatterens håb, at det ud fra sporene og Clemmensens beskrivelse kunne lade sig gøre at rekonstruere nogle få kvadratmeter af taget til anskueliggørelse og efterprøvning af konstruktionen. At dette ikke lod sig gøre, skyldes for det første, at sporene ikke fremtræder helt så klart som på Clemmensens let idealiserende skitseopmåling; for det andet kan man ud fra resterne af tagets afslutning mod skibets gavl ikke slutte, hvordan man ud over tagfladen har løst problemerne med tætning af fugerne mellem taghellerne (at disse problemer næppe har ladet sig løse tilstrækkelig effektivt, er måske årsagen til, at stentaget engang i 1400-tallet måtte vige for en mere traditionel tagdækning). De spor, Clemmensen bygger sin teori på, står imidlertid atter fremme i lyset og kan forhåbentlig også fremover studeres af enhver, som blot er forsynet med en 6 m lang stige. Clemmensens rekonstruktion er sikkert i hovedtrækkene rigtig og anfægtes heller

ikke af Schultz, som derimod ikke er enig med Clemmensen i dennes analoge rekonstruktion af skibets tag. Clemmensen bygger på iagttagelser i skibets væg over triumfbuen. Her ses for det første tydelige ansatser til to langsgående tøndehvælv, som må have hvilet dels på skibets ydermure, dels på en af tre bueåbninger gennembrudt mur i skibets længdeakse. Arkademurens tilslutning til triumfgavlen ses som et med teglsten udflikket ar under hvælvingssporene. Over hvælvingsansatserne aftager gavlen kendeligt i tykkelse efter en – noget »ulden« – linie af form som en temmelig flad spidsbue, der udgår fra hvælvansatsernes ydersider. Clemmensen fortolker spidsbuen (som dog mangler toppen) som vederlagshøjde for en

Øster-Marie. Detail af resterne af det massive stentag over koret. Nederst til højre ses ydersiden af de bærende hvælv. Øverst til venstre ses østsiden af skibets gavl. I billedets diagonal (med stigning mod højre) ses rester af de sandstensflager, som har dækket tagfladen. (Kalksporet over sandstenene er af yngre dato).

tagrumshvælving, der tilsammen med tøndehvælvenes ydersider har dannet tagskråninger, som har kunnet beklædes med sandsten. Efter Clemmensen må »Grunden til en – – – Tvedeling af Skibet – – søges i, at man, for at anvende samme Konstruktion af Taget som over Choret, har villet borttage noget af den øverste Hvælvings Tryk fra Sidemurene, her hvor Afstanden mellem disse var større«. Han mener, at de yderste, tynde dele af skibets østgavl er påmuret efter tagrumshvælvets nedbrydning og noterer, at de »findes iblandet enkelte Stykker Teglsten«.

Heroverfor indvender Schultz, at »nyere undersøgelser af triumfgavlen ikke netop har bekræftet Clemmensens formodning om, at gavlens rande stammer fra en senere tid end dens midterparti, hvis buede linje ikke synes at være andet end et gennemslag af aflastningskammerets hvælving, som jo må være blevet opført tidligere end resten af skibets taggavl. De af Clemmensen omtalte teglsten – – – må stamme fra – – – småreparationer foretaget – – – i eftermiddelalderlig tid, og to mod vest smigede lyssprækker yderligt i gavlrandene, lige over kortaget, satte af kamp og med granitoverliggere, ser ikke anderledes ud, end at de meget vel kan stamme fra kirkens ældste tid. For at kunne acceptere Clemmensens stentag måtte man have mere afgørende beviser. Disse ville i virkeligheden kun kunne gives på grundlag af iagttagelser gjorte i murværket på tårnets østside. Kirketårnet faldt ganske vist uden nærmere undersøgelse, men hvis der virkelig havde været spor af et stentag her, måtte de dog have haft samme karakter som dem, kortaget har efterladt sig på østsiden af triumfgavlen, og det er derfor ikke ret vel tænkeligt, at de ikke skulle være blevet opdaget af Zahrtmann eller af Bidstrup. Men også bortset fra dette forekommer Clemmensens rekonstruktion af skibets tag så verdensfjern, at man vist trygt kan se bort fra den. Den har vistnok ingen paralleller hverken ude eller hjemme.«

Schultz har på grund af paptaget kun kendt kortagrumshvælvets ydre fra Cl.'s opmålinger, og formodentlig derfor har det undgået hans opmærksomhed, at dette hvælv er af en ganske anden form, end den langt bredere, spidsbuede aftegning på den modsatte side

af skibets østgavl. Der kan således ikke være tale om et af arbejdsgangen betinget »gennemslag«. Havde Schultz haft anledning til at klatre rundt på korets tag, ville han have bemærket, at den nordre af de af ham omtalte lyssprækker i sin vestvange indeholder 3 teglsten. Hermed falder de væsentligste argumenter mod Cl.'s stentag, idet argumentet om Zahrtmanns og Bidstrups manglende opdagelse af spor på tårnets østvæg efter skibets stentag rummer en selvmodsigelse, thi der forlyder heller intet om, at de to herrer sammesteds har bemærket sporene efter tøndehvælvene, hvis eksistens ingen vil bestride.

Sandsynligheden for et stentag på skibet i lighed med korets er altså ved den seneste undersøgelse på ny blevet bekræftet. Arkitekt Clemmensens rekonstruktion forekommer at være den eneste sandsynlige tolkning af de givne spor. Også apsiden er det vel rimeligst – med Clemmensen og Smidt – at forestille sig forsynet med et massivt stentag, selv om ethvert spor efter et sådant savnes.

Massive stentage af sadelform er meget sjældne i Norden, og har i det hele taget kun tre middelalderlige udbredelsesområder: Irland,

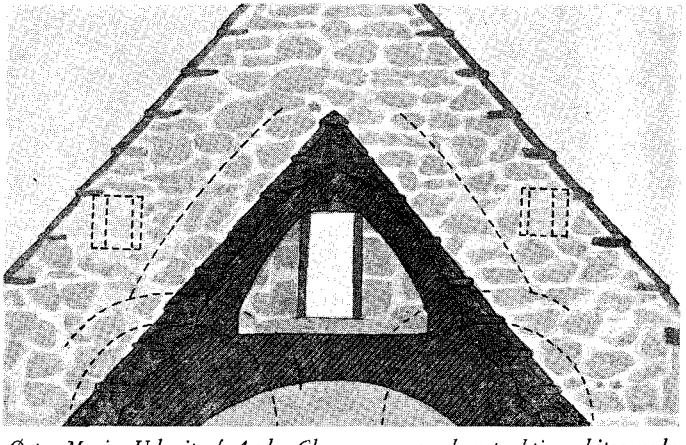

Øster-Marie. Udsnit af Andr. Clemmensens rekonstruktionsskitse vedr. sandstensflagernes anbringelse på taget. Snittet i koret er set ind imod skibets østgavl. Med brudt streg har forf. indtegnet hvælvingssporene på gavlens vestside og de to i teksten omtalte (yngre) lyssprækker. Mål ca. 1 : 100.

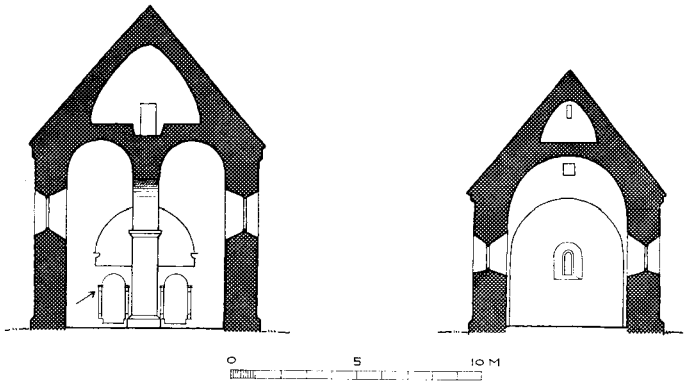

Øster-Marie. Rekonstruerede snit i skib (t. v.) og kor (t. h.) med de oprindelige, massive tagkonstruktioner. Tegn. af forf. efter A. Clemmensen. I snittet til venstre ses ind imod triumfvæggen, hvor forf. har antydet en muret korskranke, hvis tilstedeværelse er påvist af Smidt og Schultz. Pilen viser den sandsynlige placering af det i artiklen efterlyste søjlefragment. Mål ca. 1 : 300.

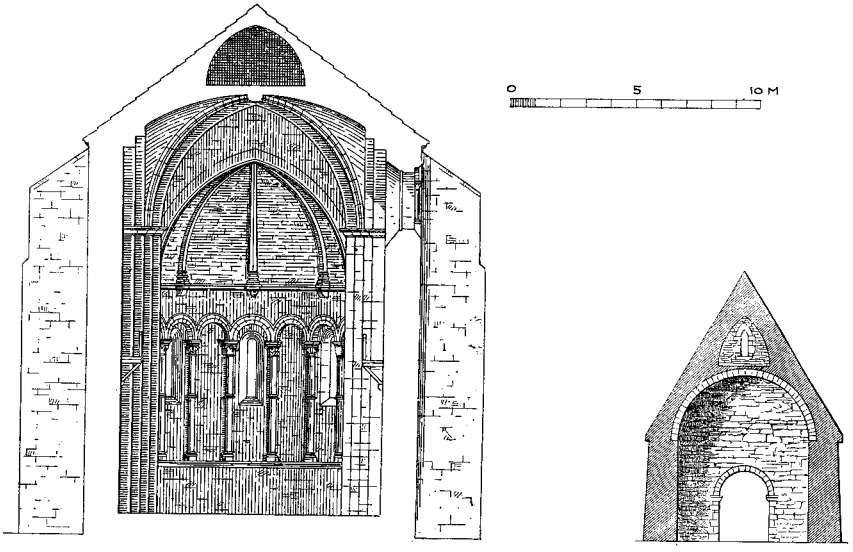

T. v.: Ste Marie au Lac i Le Thor, Frankrig. Slutn. af 12. årh. Snit i skibet set mod koret (efter Dehio og Bezold 1887).
T. h.: S. Flannan's oratory, Killaloe, Irland. Beg. af 12. årh. Snit i den korløse bygn. set mod vest (efter M. Stokes 1872, dateringen efter H. G. Leask, 1955). Begge snit i mål ca. 1 : 300.

Sydfrankrig og Skåne – Bornholm. Arkitekt V. Koch har behandlet emnet udførligt i »Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie«, 1895, (»Om Normanniske og Irske Bygningsformer i Danske Kirker«). Han mente, at systemet – sammen med andre fremmede bygningstræk – var kommet til Sydskandinavien fra Irland, mens andre (»Danmarks Kirker«, Bornholms amt, p. 487, note 9) antager Frankrig som hjemsted for de nordiske stentage.

En lang udvikling synes at vise, at byggemåden er oprindelig i Irland, medens dens ret sene forekomst i Frankrig meget vel kan skyldes antikke forbilleder. Begge steder findes adskillige kirkebygninger med tagbeklædningen opbygget direkte på enkle øtndehvælv. Bortset fra Øster-Marie er alle kendte eksempler på stentage fra skandinavisk område af denne simple type. Det drejer sig om følgende monumenter:

Bornholm:
1) Knuds kirke. En del af tagbeklædningen (kalksten) er bevaret på korhvælvet. Denne kirke har desuden en primitiv konsolgesims.
2) Ols kirke (?) Koch mente, at visse spor angav et massivt stentag på korhvælvingen, hvilket betvivles af Schultz (Danmarks Kirker, Bornholm, p. 344).

Skåne:
3) Ö. Ingelstad. Spor af massivt stentag på korets og skibets hvælv.
4) Ingelstorp (?) Kirken nedbrudt; af Brunius' beskrivelse skønnes, at der kan have været et massivt stentag på korhvælvingen.
5) Valleberga (rundkirke). Spor af stentag på korhvælvet. Denne kirke har en konsolgesims i lighed med Øster-Maries.

Ser vi på den to-etagers hvælvingskonstruktion, som vi kender fra Øster-Maries kor, så skal dette system i det irske område have fundet anvendelse i 14 bygninger, spændende i tid fra 9. til 12. årh., i Frankrig vistnok kun i en kirke ved Avignon, Ste Marie au Lac, som er fra slutningen af det 12. årh. og et højt kultiveret bygningsværk målt med de irske og gammeldanske kirkers enkle former;

således hviler aflastningshvælvet i Ste Marie på et krydsribbehvælv. Øster-Maries to-etagers korhvælv står de yngste af de omtalte irske kirker så nær, at det forekommer rimeligt at antage en irsk indflydelse, der i så fald vel må gælde såvel Skåne som Bornholm.

Den samme konstruktion kombineret med parallelle tøndehvælv til overdækning af et bredere rum som Øster-Maries skib må derimod siges at hæve sig over de irske forbilleder og synes ikke at finde paralleller uden for Bornholm, men har nok haft det på øen. Allerede Andreas Clemmensen gør opmærksom på, at den nu nedrevne arkademur i midten af Aakirkes skib tyder på, at der har været et hvælvings- og tagsystem som i Øster-Marie; senere undersøgelser synes dog at vise, at konstruktionen aldrig blev fuldført. At en byggemåde, udviklet i Irland, tilsyneladende har opnået sin

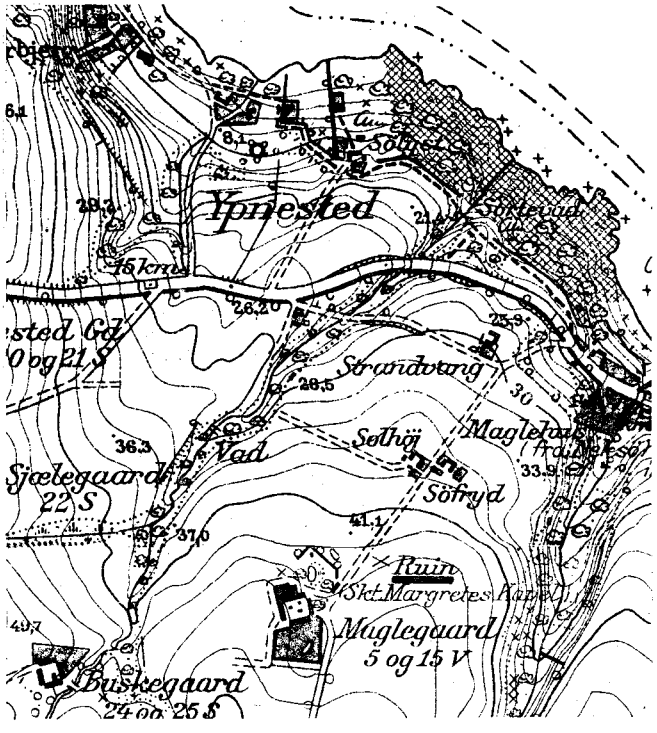

Udsnit af målebordsblad med angivelse af Maglegårds kapelruin. Mål ca. 1 : 15000.

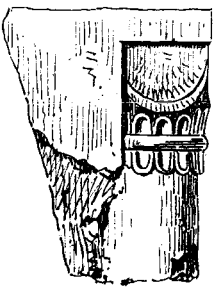

Øster-Marie. Søjlebrudstykket, som efterlyses i artiklen. Højde: 54 cm, bredde: 44 cm, tykkelse: 17 cm. Tegnet af Martin Borch 1874.

højeste udfoldelse på en ø i Østersøen, undrer måske ikke bornholmere, men kan nok fortsat friste uden-øs kunst- og kulturhistorikere til forskning.

Under arbejdet med Øster-Maries kortag viste det sig, at korets smukke og sjældne konsolgesims havde forskubbet sig og lå faretruende yderligt. Sydsidens gesims blev lagt om, hvorunder tre af de værst medtagne konsoller blev udskiftet med kopier hugget i hånden af en dygtig, lokal stenhugger. Gesimsens øverste konsolbårne led har formodentlig manglet, siden kirken mistede sit stentag. Det antages at have været et skråkantet eller let konkavt profil, apsidens øverste led er konkavt. Analogt med dette blev nu hugget profilsten, som over de vestligste ca. 2 m af korets sydside blev oplagt udkragende over konsollerne som illustration af gesimsens opbygning.

Endnu en af kirkens ejendommeligheder skal fremdrages i en særlig anledning. C. M. Smidt udgravede 1932 i triumfbuens åbning fundamentet for en skillemur, der af Schultz opfattes som en muret korskranke. I »Danmarks Kirker« hedder det videre: »I den oprindeligt vel omkring 2,50 m høje mur har der været døre, hvis plads fremgår af et par fremspringende kvaderhjørner – – –, og man kan se, at de nævnte karme på siden ind mod skibet har haft døranslag, rimeligvis, som formodet af Smidt, udstyret med småsøjler. Det er i hvert fald ikke muligt at foreslå nogen sandsynligere oprindelig plads i kirken for det i »Bornholms ældre Kirker« (Hans J. Holm, 1878) afbildede *lille søjlekapitæl* (hvis former er beslægtet med sydportalens), som 1874 blev fundet ved sognets gamle skole, men nu henligger i kirkeruinens kor«.

Søjlekapitælet henligger *ikke* længere i kirkeruinens kor, hvorfra det altså må være forsvundet, efter at Schultz fuldendte sin beskrivelse. Afbildningen bringes her i håb om, at der blandt »Bornholmske Samlinger«s læsere måtte findes en eller flere, som kunne bidrage med oplysninger, der ville hjælpe til at bringe det interessante fragment tilbage, hvor det retteligt hører hjemme.

MAGLEGÅRDS KAPEL

Ruinen af det 1432 til S. Mauritius og S. Margrethe viede kapel ved Aage Nielsens Maglegård hører til de mindste i landet, men har sin særlige interesse derved, at den formentlig er vor eneste rest af et middelalderligt, fritliggende gårdkapel. Ruinen og kapellets historie er beskrevet i »Danmarks Kirker, Bornholm« (p. 488).

I efteråret 1962 foretoges en restaurering, bestående i kratrydning og reparation af kampestensmurværket. Den stærkt medtagne vestgavl blev markeret med enkelte forhåndenværende sten, støttet af en lav jordvold.

Kapelruinen blev fredlyst år 1900 ved frivillig foranstaltning af den daværende ejer. Der blev dengang ikke udlagt nogen adgangssti til ruinen, men gårdens nuværende ejer, gårdejer Holger Marker, nægter lige så lidt som sine forgængere interesserede adgang over sin mark. Efter aftale med gårdejer Marker opsatte Nationalmuseet et skilt, som viser den korteste vej over marken til ruinen. Museet havde endvidere den glæde ved Bornholms Historiske Samfunds mellemkomst at modtage tilsagn fra Øster-Marie kommune om et vist årligt arbejde med renholdelse af ruinen for plantevækst. Det er ved et sådant samarbejde mellem Nationalmuseet, lokale myndigheder og interesserede private, at vore middelalderlige mindesmærker bedst kan bevares og blive til glæde for mange.

NYKIRKES RESTAURERING

Af K. P. Bendtsen

Straks efter pinse 1959 blev Nykirke lukket for kirkelige handlinger og først taget i brug igen ved en festgudstjeneste søndag den 20. november 1960.

Denne restaurering havde været emnet for mange drøftelser i menighedsrådet. Første gang, man tog en beslutning i denne sag, var, da man i et møde 8. december 1948 vedtog at anmode orgelbyggerfirmaet Axel Starup & Søn, København, om tilbud på et nyt orgel til kirken. Endnu medens dette skrives, er der ikke truffet nogen endelig afgørelse af, hvorledes den nye norddør skal udformes. Under en restaurering opdager man, at tid spiller en underordnet rolle. Det afgørende er, at problemerne bliver arbejdet grundigt igennem. I 1948 var man klar over, at der skulle et nyt orgel til, dels var det gamle for lille og også udslidt, bygget som det var i 1870, dels var der fra privat side skænket penge med henblik på anskaffelsen af et nyt instrument til kirken. Det varede imidlertid ikke længe, inden man indså nødvendigheden af, at også kirkens varmesystem blev fornyet. Kedelen, der var anbragt i en kælder temmelig dybt under jorden, kunne ikke repareres, og om vinteren måtte der ofte pumpes vand op af rummet, førend fyringen kunne påbegyndes.

Af yderligere skavanker var der gulvet, der var af cement og derfor meget koldt. Det var belagt med et lag linotol, som var ved at gå i opløsning, så der fra tid til anden måtte foretages reparationer, hvilket gulvet, der i forvejen ikke var særlig kønt, blev endnu grimmere af. Der var altså nok at arbejde med for arkitekt Marinus Andersen, København, da han fik sagen overdraget.

Hertil kom så, at der fra »Det særlige syn«s side blev gjort gældende, at i ingen af de bornholmske rundkirker var pulpituret i den grad i vejen for, at rummet kunne komme til at gøre sig gældende, som i Nykirke. Trods store betænkeligheder med hensyn til spørgs-

målet, om kirken uden pulpitur kunne rumme tilstrækkelig mange ved de store højtider, gik menighedsrådet dog med til, at pulpituret blev fjernet, og alle stole i kirken udskiftet med moderne, især fordi man regnede med, at den offentlige støtte så blev større.

Det særlige Syn og kirkens arkitekt, Marinus Andersen, København, var enige om, at samtidig med, at disse praktiske opgaver blev løst, måtte det tilstræbes, at rumvirkningen kunne komme til at gøre sig så stærkt gældende som muligt. Det viste sig i tidens løb, at arkitekten er meget historisk interesseret og formåede at få kirkebygningen til at fortælle endnu mere om sin bygningshistorie end man vidste i forvejen.

I sin stræben efter at få kirkerummet til at stå så enkelt og frit som muligt var arkitekten en overgang meget stærkt optaget af den tanke at anbringe orglet bag alteret. Altertavlen skulle så fjernes og orgelpiberne virke som baggrund for et kricifiks. Denne plan blev dog opgivet, da hverken provstiudvalg eller menighedsråd kunne give den sin tilslutning. Den daværende altertavle bestod af et billede, der forestiller Kristi opstandelse. Det er malet ca. 1890 af en malerinde frk. Sode, der er født her i sognet. Billedet er en kopi af Carl Blochs billede fra kongens bedekammer på Frederiksborg slot, men er ikke kopieret direkte, men via altertavlen i Jakobskirken i København. Der var i og for sig ingen utilfredshed i sognet med selve billedet, men menighedsrådet var klar over, at rammen, der endte i en spids vinkel op i apsisbuen, var alt for dominerende og ikke passede ind i den gamle kirkestil, og foreslog arkitekten at erstatte den gamle ramme med en smallere og enklere. Da arkitekten på sin side holdt på, at enten skulle det hele fornyes, eller alt blive ved det gamle, blev resultatet, at der intet skulle laves ved alterpartiet. Imidlertid fik arkitekten, efter at restaureringsarbejdet var begyndt, den tanke, at altertavle og alterbord skulle fjernes midlertidig. Da det nu var sket, afsløredes, hvad der hidtil havde været skjult af den alt for store altertavle, at der er en intim samvirken mellem tøndehvælvingen i koret og apsisrundingen. Når dette skal være synligt til enhver tid, bliver der ikke plads til en tavle af den størrelsesorden, som den gamle havde. Dette synspunkt gik

menighedsrådet ind for, og alterpartiet blev således alligevel inddraget under restaureringen. Frk. Sodes altertavle, som, hvordan man end vurderer den, har affektionsværdi for en del her i sognet, bl.a. familien, er anbragt i ligkapellet.

Efter at cementgulvet i kirken var brudt op, blev det øverste lag af den underliggende jord i en dybde af 10-15 cm siet i et sold i den hensigt at finde gamle mønter og rester af kistebeslag, og hvad der ellers kunne være tabt i tidens løb. Foruden de nedenfor opregnede mønter fandtes i kirkens vestlige del rester af det oprindelige lergulv og rundt langs hele ydermuren tydelige mærker efter en bænk lavet af samme materiale, som er anvendt i murene. De fundne mønter blev indsendt til undersøgelse og bestemmelse i Den kongelige Mønt og Medaillesamling, København, hvorfra menighedsrådet har modtaget følgende oversigt med opgivelse af registreringsnummer, tid, art og litteraturhenvisning for hver enkelt mønt:

1. Knud VI. Lund. Hbg. 5.
2. Valdemar II og Uffo. Lund. Hbg. 9.
3.* Erik Mænved. Lund. Hbg. 18, MB 314.
4. Erik Mænved. Lund. Hbg. 20, MB 316.
5. Erik Mænved. Lund. Hbg. 29, MB 326.
6. Magnus Smæk. Lund. Hbg. 36, MB 677.
7.* Erik af Pommern. Hulpenning, krone. NNÅ 1955,33.
8. Christian II Klipping u a. Schou 31.
9.* Frederik I. Ribe. Søsling 1524. Schou 130.
10.* Christian III. Hulpenning. Blaffert, kronet C. Flensborg. Schou 8.
11. Christian IV. Skilling 1611. Schou 39.
12.* Christian IV. Toskilling 1625. Schou 62.
13.* Christian V. Skilling 1676. Schou 28.
14.* Christian V. Toskilling 1677. Schou 41.
15.* Christian V. Toskilling (norsk) 1699. Schou 11.
16.* Frederik IV. Skilling 1720. Schou 5.
17. Frederik V. Toskilling (norsk) (1747–64)
18.* Christian VII. Skilling 1770. Schou 2.

19.* Frederik VI. Toskilling 1815. Schou 3.
20. Gulland. Visby – gute (1420–40) Jf. Hbg. 50.
21. England Richard III. Halfpenny. Jf. Broke XXXV, 19. klippet.
22. Hamburg – efterligning? Hulpenning med port ca. 1300 eller flag, sml. nr. 54.
23. Lyneburg. Søsling efter 1468. Jesse 527.
24. Lybæk. Hulpenning 1400-tallet. Jesse 187.
25. Meklenburg. Hulpenning 1300-tallet. Oertsen 157.
26. Meklenburg. Hulpenning 1300-tallet (slutn.). Oertsen 177.
27. Meklenburg. Hulpenning 1300-tallet. Oertsen 182.
28–41.* Meklenburg. Hulpenning ca. 1400. Oertsen 183.
42. Meklenburg. Hulpenning ca. 1400. Oertsen mgl.
43. Meklenburg. Hulpenning ca. 1400, ikke nærm. bestemmelig.
44. Meklenburg. Finkenauge 1400-tallet. Oertsen 224.
45. Meklenburg. Johan Albert (1547–76). Søsling 1552. Gaet 182.
46. Rostock. Hulpenning ca. 1400. Oertsen 198.
47–51.* Rostock. Hulpenning ca. 1400. Oertsen 202.
52. Rostock. Søsling. Hans Tengel 1540–48.
53. Stralsund. Hulpenning med flag. Dannenberg 279 a.
54. Stralsund. Hulpenning med flag. Dannenberg 283.
55. Stralsund. Hulpenning med flag. Dannenberg mgl. Bahnfeldt anm. nr. 18.
56. Wolgast-Barth. Hulpenning 1400-tallet. Dbg. 370.
57. Stettin. Finkenauge 1400-tallet. Jesse 224.
58. Garz. Finkenauge 1400-tallet. Dbg. 201.
59. Garz. Vierchen 1400-tallet. Dbg. 204.
60.* Stargard. Finkenauge 1400-tallet. Dbg. (Kløtzin) 14.
61. Stargard. Finkenauge 1400-tallet. Dbg. (Kløtzin) 17.
62. Stargard. Finkenauge 1400-tallet. Dbg. 236.
63. Nordtysk brakteat m. strålerand, ubestemmelig.
64. Nordtysk finkenauge med ørn. Ikke nærmere bestemmelig.
7a. Erik af Pommern. Hulpenning med krone. NNÅ1955 nr. 33.
10a. Christian III. Blaffert, kronet C. Flensborg. Schou u a. 8.
20a. Gulland. Visby – gute ca. 1400–20. Hbg. 33–46.

41a-b. Meklenburg. Hulpenning ca. 1400. Oertsen 183.
42a. Meklenburg. Hulpenning med svungne horn. Oertsen mgl.
62a. Pommern. Finkenauge 1400-tallet.
62b. Pommern. Finkenauge 1400-tallet.

HBG. = P. Hauberg, Myntforhold i Danmark indtil 1146, København 1900.
P. Hauberg, Danmarks Myntvæsen 1146–1241, København 1906.
P. Hauberg, Danmarks Mynter 1241–1377, København 1885.
MB = H. V. Mansfeld Büllner, Danske Mønter 1241–1377, 2. udg. Kbh. 1954.
NNÅ 1955 = Nordisk Numismatisk Årsskrift, Fritze Lindahl, Danmarks Mønter 1377–1448, København 1957.
Schou = H. H. Schou, Danske og Norske Mønter, Tekst og Tavler, Kbh. 1926.
Brooke = George C. Brooke: English Coins, London 1932.
Jesse = W. Jesse, Der Wendische Münzverein, Lybæk 1928.
Oertzen = Dr. O. Oertsen, Die Mecklenburgischen Münzen des Grossherzoglichen Münzkabinets, Schwerin 1900.
Dannenberg = Münzgeschichte Pommerns im Mittelalter (Berlin 1893) (»Klötzin« er en henvisning til et bestemt fund, afbildet tavle E).
Gaettens = Dr. phil. R. Gaettens, Beiträge zur Münzkunde und Geschichte von Mecklenburg, Rostock und Wismar. II. del. Halle 1932.

De med * mærkede numre findes i Nykirkes våbenhus.

Da der senere blev foretaget udgravninger til elektriske kabler, fandt man skeletrester, der dog ikke lå på deres oprindelige plads.

Efter undersøgelsen af jorden i kirken måtte det næste skridt for arkitekten være at sikre sig, at kirkens mure var i orden, d. v. s. alle svaghederne skulle findes og udbedres. Håndværkerne gik nu i gang med at borthugge al puds på murene i skibet, koret og apsis. Dette pudslag var flere steder indtil 5 cm tykt. Da det var fjernet, stod murene der i al deres nøgenhed, afslørende både hvorledes kampesten og mørtel tog sig ud, da der blev bygget, og hvilke forandringer der senere er foretaget. Desuden viste der sig også uventet mange rester af kalkmalerier. Desværre var de mange steder, især på korets tøndehvælving og i apsis, så udviskede, at det efter konservator Linds opfattelse ville være nytteløst at forsøge en rekonstruktion.

Dog er der nogle enkelte, der er blevet restaurerede, således at de sammen med de tidligere istandsatte malerier er med til at pryde kirken. På kirkens vestvæg er fremdraget et billede, der er malet i samme stil som billederne fra Kristi lidelseshistorie på pillens øverste

del. Dette billede forestiller Kristus med den tvivlende Tomas, hvorom der berettes i Johannes evangelium, kapitel 20, vers 26–29. Det forekommer derfor ikke at være rigtigt, hvad Danmarks Kirker VII, Bornholm, p. 212, oplyser om et halvt udvisket felt på pillens overdel omtrent over for dette nyrestaurerede Tomas-billede, at netop det skulle være den vantro Tomas. På højre side af vinduet mellem koret og våbenhuset er der fremdraget et kvindeansigt, malet i en anden stil end det førstnævnte. Billedet udgør en del af ornamenteringen omkring vinduet, som desværre var for utydelig til at kunne istandsættes. Over det øverste af korbuens vestrand er der en ornamentbort, der krones af en lille Kristus-figur. Ved den sydlige ende af denne bort afdækkedes hoved og vinger af en engel. Dens hovedbeklædning lignede en bowlerhat eller en styrthjelm, et komisk syn! Efter samråd med konservatoren blev engelen hvidtet over, for at den ikke skulle tage opmærksomheden fra Kristusbilledet. Englene er jo ikke til for at konkurrere Kristus ud! I selve korbuen er fremdraget forholdsvis velbevarede, stiliserede planteslyngninger. Også på væggen syd for vinduet i våbenhuset kom rester af kalkmalerier til syne, der var bemærkelsesværdige ved et ikke tilstrækkeligt tydeligt årstal. Det blev overkalket. Da man i rundskibets hvælvinger skulle udbedre en revne og derfor fjernede nogle kalklag, kom også der farver til syne. Det viste sig at være samme slags stjerner, som findes på midterpillen. Men dette er gemt til efterslægten at arbejde med. Det er interessant, at der nu i kirken er fremdraget kalkmalerier fra fire forskellige stilperioder.

Ved afhugningen af pudslaget afsløredes ikke blot rester af kalkmalerier, men også revner og svagheder i murene. Alle disse revner blev selvfølgelig rensede og udbedrede. Særlig graverende var en revne i selve kurbuen, der var så dyb, at denne for en tid måtte afstives med en bjælke. Ved gravninger i jorden fandt man resterne af fundamenterne til den oprindelige korbue, som viste, at denne havde været en del snævrere end den nuværende, ca. 60 cm på hver side, således at det mål på den oprindelige korbue, der opgives i Danmarks Kirker VII p.204, nemlig 250 cm, omtrent kommer til at passe. Af en eller anden grund, måske for at få bedre kontakt

mellem rundskib og kor, ville man på et vist tidspunkt udvide koråbningen og har gjort dette på en meget brutal måde ved at hugge så meget murværk bort, som man fandt passende, med det resultat, at korbuen mistede en stor del af sin spændkraft og havde slået en revne. Denne svækkelse af buen er nu blevet afbødet så godt som muligt.

Et andet forhold, som også har været en svækkelse af muren, og som ingen hidtil havde været opmærksom på, var, at det meget høje vindue mod nordøst mellem den gamle kvindeindgang og koret, som efter Danmarks Kirker VII, p. 211, er gjort større 1834, sad lige under trappeopgangen til loftet og delte støttemuren udenfor i to dele. Vinduet er nu muret til og mellemrummet mellem de to mure fyldt ud, så støttemuren har fået sin oprindelige længde, og kirkemuren selvsagt har vundet betydeligt i styrke. At støttemuren er meget gammel, bygget måske allerede i kirkens første tid,

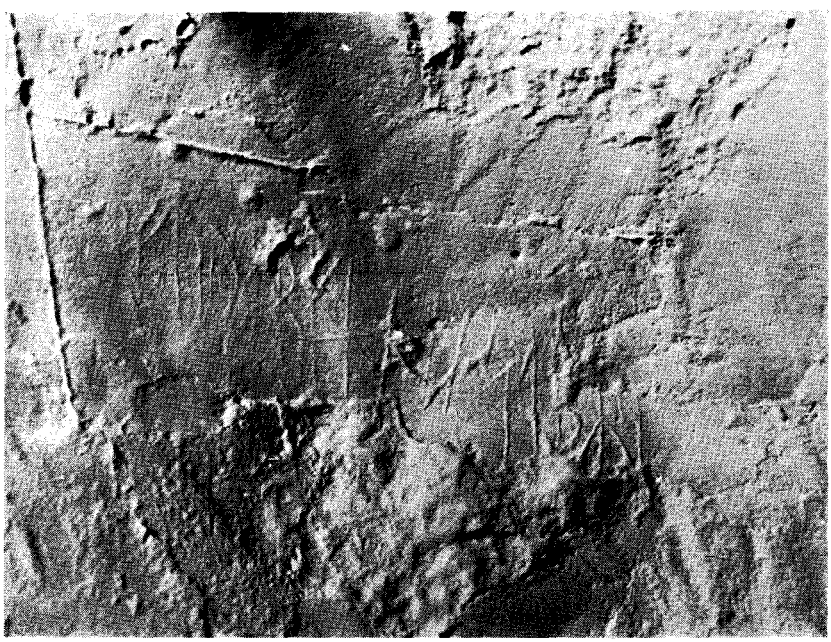

På vestmuren ses disse runer, som er lavet, mens mørtelen endnu var blød.

fik man konstateret, da man arbejdede med nordportalen. Det viste sig nemlig, at støttemuren er rejst på et tidspunkt, hvor kirken endnu ikke har været hvidtet. Ved udbedringen af støttemuren viste det sig, at fundamentet til det nedbrudte stykke stadig var i behold.

Kirkens tykke mure er ikke så stærke, som man umiddelbart forestiller sig. Det fik man lejlighed til at iagttage, da en del af indersiden af muren ved prædikestolen blev brudt ned. Muren er opbygget af en ydre og indre skal af rå og kløvede kampesten, som det var almindeligt i middelalderen, en såkaldt kassemur. Hvad der er anbragt der imellem, tjener næsten kun som fyld. Intet under, at det har været nødvendigt at bygge støttemure.

De hyppigste forandringer i kirken er foretaget med vinduerne. Det ser ud, som om man har været i konstant forlegenhed for mere lys, både over og under pulpituren og i koret. Under den nys afsluttede restaurering fandt man de tidligere, nu tilmurede vinduer i koret. Endnu mere interessant er, at man nu kender størrelsen og formen af kirkens oprindelige vinduer. Ved de to vestvinduer fandtes sidekarmene uskadte og tydelige rester af en vandret overligger af silurkalk. Vinduerne har været kvadratiske, ca. 1 m på hver led.

På vestmuren har der været færrest forandringer. Derfor er her den oprindelige mørtel bedst bevaret. Her ser man nogle ejendommelige tegninger, der er lavet, mens mørtelen endnu har været blød. Selve runealfabetet står meget tydeligt til højre for indgangsdøren lidt over stolehøjde. På den anden side orglet ses nogle figurer, som tilsyneladende ingen mening har. Man har sammenlignet en af dem med det øverste af en bispestav, en anden ligner noget fletværk. Der er til kirken anvendt »rå og kløvet kamp i jævne skifter« (Danmarks Kirker). Spredt over hele vestvæggen findes lodrette og vandrette streger, som der er gættet på skulle være et forsøg på at give tilskueren indtryk af tilhugne kvadre. Men noget sikkert om formålet med den ved man ikke.

Af inventar i kirken skal her særlig omtales sanduret, som har været sendt til Nationalmuseet til istandsættelse. Det består af fire timeglas på en trætavle med en indskrift, hvoraf det fremgår, at uret er skænket til kirken 1690 af den daværende ejer af Vellens-

gård. Da det blev fjernet fra sin plads, opdagedes en indskrift på bagsiden af tavlen. Og på Nationalmuseet opdagede og tydede man endnu en indskrift under den synlige.

Den synlige indskrift på bagsiden lyder: Glasset rinder / Tiiden minder / Stedse vi bortfare skal / Hielp os Milde / Jesu lille / Vel fra denne Jammerdal / A^{0} 1742 haver her Peder / Bernholt Med sin Hustrue / Ane Margrete Albin strax / Efter ankomsten her hid til / Meenigheden foræret Dette / Tiime Glas til Kirken.

Den usynlige indskrift lyder: Vel Har dend sig her Tvettet / I Lammets Blod og Rettet / Sit Sind til Herren Sød / Naar Glasset Er udrundet / Da Har Dend Livet fundet / I Jesu Blod og Død / Dette Tiime Glas / Har Hr PEDER / BERNHOLT med / Sin Hustroe AN / NA MARGARETA / ALBIN Givet 1742

I Danmarks Kirker VII 1954, p. 217, hedder det om timeglasset: Iflg. regnskabet skulle timeglasset være gået i stykker i hr. Christen Linds tid (1704–14), og Thura omtaler et andet timeglas, skænket af sognepræst Peder Bernholt (1742–81). I dag må vi se således på det, at der er tale om det samme timeglas, skænket til kirken 1690, gået i stykker ca. 1710, bekostet repareret 1742 af sognepræst Bernholt og pâny ophængt i kirken. Ved indskriften har han givet sig selv lidt for megen ære ved at betegne sig selv som giveren. Præster er også mennesker!

Da alterbordet blev fjernet, fandt kirkeværgen blandt meget værdiløst skrammel en gammel pengetavle, formodentlig en af de to, som Danmarks Kirker VII, p. 218, omtaler som hørende til kirkens inventar 1825. Der er nemlig på denne nyfundne tavle en rund plade af perlemor med følgende indskrift: Denne Tavle / er / Given til Ny-Kirke / af degnen / Jacob Peter Prahl / og hustrue / Hædevig Hermansdatter / Sode / 1770

Jacob Peter Prahl var degn i Nyker fra ca. 1762 indtil han i 1779 blev kaldet til sognepræst i Rø. Interesserede henvises til forfatteren August F. Schmidts artikel om ham i Bornholmske Samlinger, 22. bind, 1934.

Om prædikestolen fortæller Danmarks Kirker VII, p. 216, at den indeholder renaissancesnitværker fra o. 1610, udgået fra den

betydelige Flensborg-billedskærer Hinrich Ringerincks værksted. Men man opgiver at forklare »den ejendommelighed, at der på Bornholm overhovedet optræder et flensborgarbejde, skønt der ellers ikke kan påvises forbindelser i den retning«. Forklaringen er senere fundet i en regnskabsprotokol fra 1871, hvor det oplyses, at pastor G. Grove, der var sognepræst i Nyker 1859–75, har fået »fire tavler med tilhørende kapitæler, side og understykke af træskjæringsarbejde fra slutningen af 17. eller begyndelsen af det 18. århundrede« til foræring af kammerråd E. R. Grove, der tidligere havde været ansat som vandbygningsdirekteur i Husum. Senere tilføjes i regnskabsprotokollen: Såvidt vides have de nævnte tavler, der fremstiller frelserens bebudelse, fødsel, navnedag og tilbedelse af de hellige trekonger, været anvendt i en kirke i nærheden af Schwabstedt, hvor de år 1860 blev kjøbte af ovennævnte E. R. Grove, som i en årrække havde samlet en deel træskjæringsarbejder

På nordportalens store grundsten ses i overfladen indhugget et antal skålformede helleristninger.

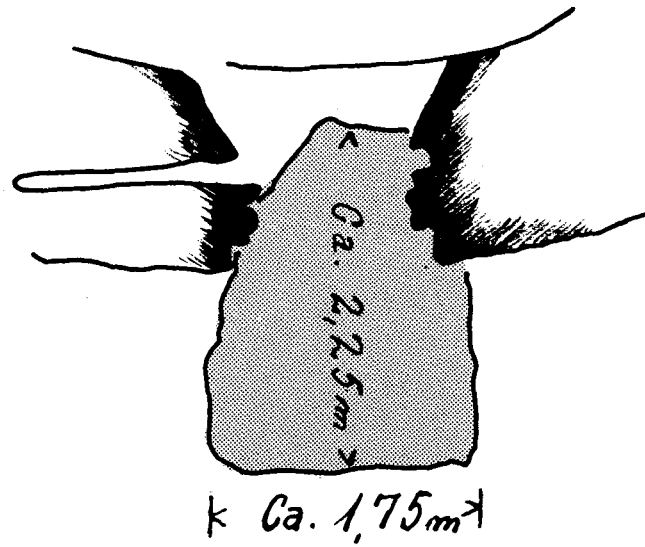

Vandret plan, visende nordportalen og dens grundsten i forhold til hinanden. Hullet til spærrebommen er også vist, skønt det ligger 1½ m over grundstenen.

af Brüggemann og dennes elever. – Som man ser, er der tale om de samme snitværker, men de er i regnskabsprotokollen først fejlagtigt henført til 17.–18. århundrede. Under restaureringen blev der opsat en ny prædikestol, hvori de gamle træskæringsarbejder er indsat. Den fylder ikke så meget i kirkerummet som den gamle, hvilket er i overensstemmelse med arkitektens plan, at lade kirkerummet træde frem i sin enkelthed og renhed. Af de fem hermer, der på den gamle prædikestol sad mellem arkadefelterne, er de fire af pladsmangel anbragt ved siden af hinanden inde i prædikestolen, den femte under dennes bund.

Kvindedøren mod nord er et kapitel for sig. Fra begyndelsen var der ikke fra menighedsrådets side udtrykt noget ønske om en forandring her, og arkitekten havde heller ikke taget den tilmurede dør med i sine planer for restaureringen. Allerede professor M. Bidstrup havde, da han i 1892 lavede sine tegninger til en restaurering, sigtet mod forandring af norddøren, og efter 1945 har Det særlige Syn et par gange tilskyndet til det samme. Da arkitekten efter restaureringens påbegyndelse ønskede at give sig i lag med norddøren, gik menighedsrådet med hertil, på betingelse af den nye dør blev forsynet med glasruder til erstatning for dem, der blev fjernet,

da det store vindue blev muret til, således at man kunne være sikker på, at der kunne komme lys nok ind i kirken. Da den tynde mur i nordpotalen blev fjernet, viste det sig, at hele portalen er opbygget på en sten, hvis overflade er vandret og har følgende omtrentlige mål: 2,25 m i længden og 1,75 m i bredden. Man er ikke helt klar over undersidens form, da der endnu ikke er gravet ind under stenen. Stenens tykkelse antages af arkitekten at være ca. 60 cm. På stenens overflade er indhugget et antal skålformede helleristninger, 12 af dem er meget tydelige. Ved fjernelsen af muren i portalen afsløredes endvidere, hvilken vandalisme man engang i tidens løb havde forøvet mod portalen. Mange af profilstenene var slået i stykker. Af flere var kun rester tilbage.

Nationalmuseets medarbejder, billedhuggeren Vitus Nielsen, påtog sig at restaurere portalen og har fået et smukt resultat ud af det, men i hvor høj grad ligner den nye portal den gamle? I hvert fald har dens to koncentriske rundbuer samme størrelse som de oprindelige, idet to af stenene er de gamle, og de nye har måttet tilpasses dem med hensyn til størrelse. Alle målene er de oprindelige. Den halvcirkelformede sten, der ligger over døren, tympanon, er helt ny, idet den gamle var for medtaget, og er nu anbragt på en sådan måde, at den ikke er udsat for nogen særlig stor belastning, så det undgås, at den spalter på langs, som silurkalk har tilbøjelighed til. Tympanon hviler på to fremspring i stenene, som man kalder konsoller. Disse to konsoller har form efter to andre, som man fandt ved sydportalen, da der blev foretaget udgravning til kablet til det elektriske varmesystem. Selv om vi ikke har nogen garanti for, at de har samme form som de oprindelige, er de i hvert fald ikke formet efter tilfældige nutidige luner.

Når en ny dør er blevet indsat i nordportalen, er den mest omfattende istandsættelse, som Nykirke nogen sinde har været genstand for, tilendebragt, og kirkerummet fremtræder nu smukt og enkelt. Det er muligt, at menigheden efterhånden vil få den opfattelse, at der mangler noget til erstatning for altertavlen. I så fald ligger der her en opgave, hvis løsning vil kunne blive kronen på værket.

DE FORENEDE GRANITBRUD

De første Granitbrud paa Bornholm er anlagt i 1819 af Bornholms Kommandant, Oberst P. M. Hoffmann, for Leverancer af Sten til Fortet »Trekroner«. Kommandanten indkaldte Stenhuggere fra Sverige, som skulde oplære bornholmske Arbejdere i dette Erhverv. I 1820 begyndte en ukendt Mand Stenbrydning paa Klippegaard i Knudsker, og Hoffmann overtog i 1821 denne Virksomhed og fik tinglyst stedsevarende Brydningsret paa Gaardens Arealer.

I 1824 begyndtee Købmand Jens Hansen, Rønne, en Stenhuggervirksomhed, og i 1825 købte han Hoffmanns Virksomhed og oparbejdede en stor Forretning, der beskæftigede ca. 100 Mand. Efter Jens Hansens Død i 1844 førte Slægten Virksomheden videre, indtil et anonymt Selskab under Navnet »De forenede Granitbrud og Stenhuggerier i Rønne« blev stiftet i 1873 og overtog tre andre lignende Virksomheder. I 1876 overtog A. P. Brodersen Ledelsen og købte Selskabet, der i 1896 blev omdannet til Aktieselskab med Brodersen som Direktør. Aktieselskabet opkøbte de Stenvirksomheder, der dengang var knyttet til Navnene Bidstrup & Co., Jacob Mogensen og Colberg. Sidstnævnte ejede stedsevarende Brydningsret paa en Del af Stubbegaards Jorder; denne Brydningsret er bortforpagtet til Dansk Dammann Asfalt til 1992.

Overretssagfører P. M. Nielsen overtog i 1914 Ledelsen af Selskabet, og i 1922 købte D. f. G. 4 andre Virksomheder, deriblandt »Frederiks Stenbrud« i Nexø, og tog Navneforandring til »Aktieselskabet De forenede Granitbrud, Sandstensbrud og Stenhuggerier paa Bornholm«. I 1930 blev Konsul H. E. Madsen Meddirektør og fra 1949 Enedirektør.

I de senere Aar er nye Metoder i stor Udstrækning taget i Brug ved Brydning og Forarbejdning af Granitten, men denne Mekanisering har kun til en vis Grad kunnet opveje den efter Krigen permanente Mangel paa Arbejdskraft.

Virksomheden beskæftigede i 1963 ca. 115 Medarbejdere og omsatte for ca. 3 Mill. Kr. Produktionen omfatter Raablok, Kantsten, Brosten, Chaussesten, Glacissten, Bygningsarbejder, Monumenter, Gravsten og Halvfabrikata og ca. 25 % heraf eksporteres.

A-S MICHAEL ANDERSEN & SØN
BORNHOLMSK KERAMIK

I 1740erne findes ikke så få nybygninger i dette terræn, bl. a. på Ll. Torvs østside, hvor den nuværende ejendom matr. nr. 416, tilhørende A/S Michael Andersen & Søn findes udstykket og bebygget, ejet af pottemager Rasmus Olsen. Fabrikant Jens Michael Andersen købte ejendommen af fajancefabrikant Hans Theodor Stibolt i året 1890 og overdrog i 1931 fabrikken til sønnerne professor Daniel Andersen og direktør Michael Andersen. Ejendommen har siden 1890 været i familiens eje.

Mange kendte inden- og udenlandske kunstnere har medvirket gennem tiderne, f. eks. kan nævnes: Ernst Weber, Harald Isenstein, Svend Nielsen, Daniel Andersen, Jacob Bregnø, Carlo Rosberg, Sigvard Bernadotte, Marianne Starck, Peder Hald, Knud Basse.

Fabrikken har opnået mange udmærkelser ved flere udstillinger, bl. a. guldmedalje på verdensudstillingen i Bryssel 1935.

Fabrikkens produktion af kunsthåndværk og kunstindustri i stentøj og fajance fremstilles såvel ved de nye tidssvarende som de ældste tusindårige fremgangsmåder i delvis bornholmsk og udenlandsk ler, og en stor del af produktionen eksporteres til mange lande.

FAJANCE OG STENTØJ
GRUNDLAGT 1740
TELEFON RØNNE 1

EJNAR JENSEN & SØN
BORNHOLMS MEJERIMASKINFORRETNING

EJNAR JENSEN & JØRN MUNCH JENSEN

Firmaet er grundlagt i 1937 af Ejnar Jensen på Havnebakken som reparations-, monterings- og servicevirksomhed for mejerimaskiner og køleanlæg og som almindeligt maskinværksted.

I 1953 flyttede virksomheden til A/M Godthaabs tidligere ejendom på Knudsvej. 1960 begyndtes fabrikation af automatiske foldemaskiner til vaskerier, og disse maskiner er siden eksporteret til 17 lande med yderpunkter i U.S.A., New Zealand og Argentina. Siden er fabrikation af andre rationaliserende vaskerimaskiner optaget. Produktionen af vaskerimaskiner nødvendiggjorde flytning fra ejendommen på Knudsvej til ny fabrik på Åkirkebyvej.

Virksomheden har ca. 60 ansatte, ca. 45 i fabrikken og ca. 15 funktionærer. Virksomheden er i dag blandt verdens tre største leverandører af disse specialmaskiner, og eksporten andrager nu ca. 2 millioner kr. årligt.

Samtlige komponenter og halvfabrikata importeres eller købes hos underleverandører uden for Bornholm.

Bornholms geografiske beliggenhed frembyder ikke særlige vanskeligheder med hensyn til transporten af de færdige varer, da ca. 90 % af produktionen alligevel skal videresendes med skib, lastbil eller tog til udlandet.

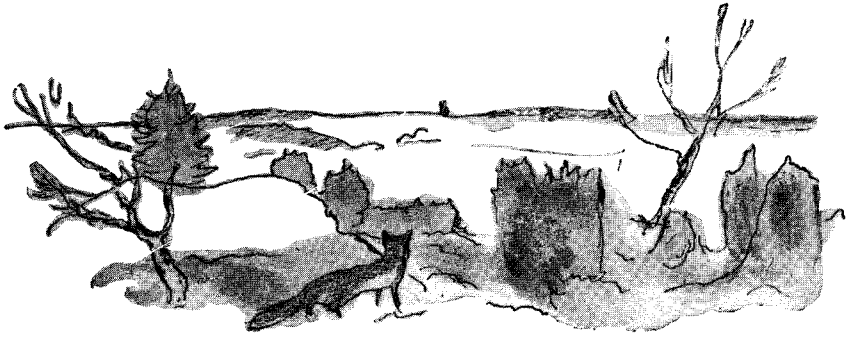

PORCELAIN-, FAJANCE- OG STENTØJSFABRIKEN SØHOLM A-S. GRUNDLAGT 1835

Fra en start som et yderst beskedent indrettet værksted i 1835 har vort selskab udviklet sig til en i dag fuldt moderne indrettet keramisk industrivirksomhed, der beskæftiger ca. 100 kvindelige og mandlige medarbejdere.

Vor hovedproduktion er prydgenstande, såsom vaser, fade, askebægre etc. samt bordlamper og testel i højtbrændt stentøj og i fajance af fineste kvalitet.

Varerne, der for en stor del er håndforarbejdede, brændes i elektriske kammerovne af bornholmsk fabrikat.

Fabrikken har i de senere år, og gennemgår stadig, en omfattende ombygning og modernisering, og fremtræder i dag med rummelige, lyse og venlige fabriks- og kontorlokaler, ligesom der stadig sættes ind på at rationalisere driften mest muligt inden for de givne, håndværksmæssige rammer.

Ler og glasurer etc. importeres hovedsageligt fra England og Vesttyskland, medens råmaterialer som kvarts, kridt og visse lerarter er af indenlandsk oprindelse.

Fabrikken fremstiller årligt ca. 200 t færdigvarer, hvoraf knapt halvdelen eksporteres, i første række til Sverige, Norge, USA og England, medens resten finder afsætning på hjemmemarkedet, og navnlig for vor eksport til de øvrige EFTA-partnere, har dannelsen af frihandelsområdet haft stor betydning.

Vor eksport til Sverige afskibes med »1866« via Ystad, medens vort øvrige salg afskibes med rutebådene over København.

Fabrikken råder over egen salgsorganisation i form af prøvelager og salgskontor i København samt repræsentanter, der på hjemmemarkedet besøger kundekredsen regelmæssigt, ligesom fabrikkens eget udsalg i Snellemark i Rønne salgsmæssigt har stor betydning.

Eksporten varetages hovedsageligt af provisionslønnede udenlandske agenter.

RØNNE. TLF. (03955) 57–701. POSTGIRO 18357. TELEGR.-ADR.: SØHOLM. RØNNE

FABRIKSUDSALG: SNELLEMARK 26. RØNNE. TLF. (03955) 1701

KONTOR OG UDSTILLING I KØBENHAVN F: SDR. FASANVEJ 10. TLF. GO 7905-9985

A. ESPERSEN A-S

RØNNE . NEXØ . SVANEKE . TEJN . KØBENHAVN . FÅBORG

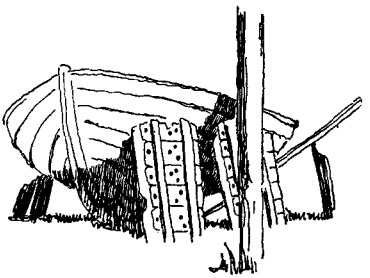

Det bornholmske fiskerierhvervs historie kendetegnes ved en glædelig udvikling i det sidste kvarte århundrede.

Dette skyldes bl. a. de oprettede filetfabrikker, hvoraf den første blev startet af A. Espersen for godt 25 år siden. Med denne torskefiletfabrikation ændredes størrelsen af de bornholmske fiskekuttere, der nu udgør ca. 300 små og store både, hovedsagelig dog store op til ca. 50 tons. Disse skaffer råvarerne til filetfabrikkerne og de to sildeoliefabrikker samt til den bornholmske konservesfabrik.

Silderøgerierne udgør også en betydelig gren af det bornholmske fiskerierhverv, men desværre formindskes deres antal stadig, idet tiderne synes at gå denne produktionsform imod.

Fremmede fiskere i stort tal besøger hvert år de bornholmske havne for at drive fiskeri, fortrinsvis efter laks, og alt i alt ligger det bornholmske fiskerierhvervs samlede eksport over 50 millioner kroner om året, og der beskæftiges op imod 500 personer.

I den sidste halve snes år har der fundet en intensiv industrialisering og automatisering sted, således at erhvervet ved hjælp af moderne produktionsmetoder og moderne maskiner (delvis af bornholmsk opfindelse) er i stand til at optage konkurrencen med de største fiskerinationer og til stadig at levere produkter, der er fuldt på højde med andre landes frembringelser.

Moderne kølemaskineri og autofærger bidrager til betryggende lagring og transport af disse højtkvalificerede produkter, der praktisk talt sælges over hele verden.

A-S HASLE KLINKER- OG CHAMOTTESTENSFABRIK

OSLO PLADS 16 . KØBENHAVN Ø . TLF. (0176) TRIA 6201

A/S Hasle Klinker- & Chamottestensfabrik beskæftiger i disse år mellem 700 og 800 ansatte. Af disse er ca. 15 % funktionærer, hvoraf ca. ⅔ virker på Bornholm og ⅓ på kontoret i København eller som rejsende konsulenter i Danmark og nogle af vore nabolande.

Årligt oparbejdes ca. 100.000 tons råler – deraf langt den største del af bornholmsk oprindelse – til specielle keramiske bygningsmaterialer: Klinker, glaserede rør og krybber samt ildfaste sten og ildfaste støbe- og stampemasser.

Ca. 700 småskibe (60–300 tons) anløber årligt Rønne og Hasle havne for at bringe de fremstillede varer bort fra øen – foruden at rutebådene hvert år bort-transporterer en del stykgodspartier. Salget fordeler sig med ca. 75 % til Danmark og ca. 25 % til eksport. Bornholms geografiske beliggenhed gør Østersølandene til de største afsætningsmarkeder, men regelmæssige afskibninger sker også til Island, England, Libanon, Australien og Philippinerne. Mere lejlighedsvise forretninger gøres med Italien, Malta, Kuwait, Marokko, Østafrika m. fl. Hertil kommer endelig de ildfaste sten, som danske ingeniørfirmaer og ovenleverandører anvender verden over.

Syd for Hasle ligger Klinkerfabrikken, der har givet firmaet dets navn i daglig tale: HASLE KLINKER. I Knudsker kommune ved Rønne ligger Rabækkeværket, hvor glaserede rør og krybber samt ildfaste materialer fremstilles. Omfattende rationaliseringer (MTM-systemet) og en udvidet kursusvirksomhed for medarbejdere (arbejdstekniske skoler) har i de senere år fundet sted, og firmaet er derved blevet lidt af en foregangsvirksomhed i dansk industri.

Firmaet har endvidere rustet sig mod markedsdannelsernes frie konkurrence gennem kraftig udbygning af salgsapparatet og gennem store tekniske investeringer, således at produktionsapparatet er op til det mest moderne, der findes i Europa i dag. Ligeledes udnytter man bestandig tekniske landvindinger i form af nye varetyper, nye fabrikationsmetoder etc. F. eks. kan nævnes de glaserede kloakrør med præfabrikerede samlinger – Hasleflex – der blev lanceret i 1963.

Med øjnene åbne for alle kommende muligheder både på det tekniske og det kommercielle felt går Bornholms største industrivirksomhed fremtiden i møde med fortrøstning.

AKTIESELSKABET DANSK DAMMANN ASFALT

RØNNE GRANITVÆRK BORNHOLMS BETONVÆRK

DANSK DAMMANN ASFALT, RØNNE AFDELING

Siden midten af trediverne produktion og udlægning af asfalterede vejmaterialer.
Årlig produktion: 25–30.000 tons.
Råstoffer: Stenmel og skærver af Rønne-granit, asfalt fra Kalundborg Olieraffinaderi, råtjære fra bornholmske gasværker.
Færdigvarer: Alle typer pulverasfalt samt hot-mix til forstærkningsbelægninger.
Afsætningsområde: Hovedsagelig Bornholm.
Antal beskæftigede: I sæsonen ca. 25 mandlige arbejdere.

RØNNE GRANITVÆRK

Siden 1941 produktion af stenmel og skærver af Rønne-granit.
Årlig produktion: ca. 500–600.000 tons. Produktionen er femdoblet indenfor ca. 10 år.
Færdigvarer: Stenmel og skærver til vejbygning, jernbanebygning og betonfremstilling.
Afsætningsområde: Bornholm, øvrige Danmark samt Nordtyskland.
Antal beskæftigede: ca. 60 mandlige smede og arbejdere, ca. 15 mandlige funktionærer, hvoraf en del er fælles med Dammann.

BORNHOLMS BETONVÆRK

Fra sommeren 1964 produktion af færdigblandet skærvebeton i alle kvaliteter på fuldautomatisk betonblandeanlæg. Investering: ca. 1 mill. kr.

BYFORENINGEN FOR RØNNE

Af Johannes Thoms

»Foreningens navn er »Byforeningen for Rønne«. Dens opgave er at virke for en aktivisering af befolkningens interesse for at bevare Rønne bys æstetiske og kulturhistoriske særpræg, med hensyn såvel til gadebilledet som til enkeltbygninger, samt at give borgerne større mulighed for at fremføre deres mening i spørgsmål, der vedrører ændringer af bybilledet. Endvidere skal foreningen gennem oplysende virksomhed søge at stimulere den byhistoriske og æstetiske interesse.«

Dette er formålsparagraffen for Byforeningen for Rønne, der stiftedes den 2. december 1959. Baggrunden for initiativet til dens oprettelse var en alvorlig ængstelse i sagkyndige kredse, for at den erhvervsmæssige og øvrige tekniske udvikling ville sprænge de planer, der i henhold til byplanloven af 1949 var udarbejdet for byen. Den kreds af borgere, der stod bag indkaldelsen til den stiftende generalforsamling, mente, at der for Rønnes vedkommende stod ganske særlig store værdier på spil. Kun få byer i landet har så mange smukke, velbevarede gamle huse og så harmoniske gadebilleder som Rønne.

Foreningen »Svanekes Venner« dannede i nogen grad et forbillede. Det var desuden af stor betydning, at der fra *Nationalmuseet* og fra »*Foreningen til gamle bygningers Bevaring*« direkte var opfordret til at danne sådanne foreninger.

Ved den stiftende generalforsamling var museumsinspektør *Hans Stiesdal* fra Nationalmuseet og arkitekt (M.A.A.) *K. Bossmann Pedersen,* tidl. boligministeriet, indbudt som talere og anbefalede oprettelsen, som i øvrigt fandt tilslutning fra alle kredse af byens borgere.

I de forløbne år har foreningen holdt en række møder, hvor følgende har været foredragsholdere eller diskussionsledere: museumsinspektør mag. art. *Harald Langberg* (om bevarelse af gamle bydeles

særpræg), museumsinspektør dr. phil. *Otto Norn* (om boligkulturen i Rønne gennem de sidste 200 år), landinspektør *August Olesen* (Naturfredningsnævnets arbejde på Bornholm), stadsingeniør *Robert Sørensen* (om karakteristiske gadepartier, desuden om byplanerne og arbejdet med byens ydre, og senere om den nye bygningsvedtægt), landinspektør *Stilling,* Hillerød (om byplan og bymiljø), arkitekt docent *Hans Henrik Engquist* (om danske bygninger på de vestindiske øer) og arkitekt lektor *Ole Thomassen* (om Venedig, betragtet som idealby). En række af foredragene har været ledsaget af lysbilleder, og der er desuden blevet vist en film, »Byen, vi bor i«.

Af den lange række af forhold inden for foreningens interesseområde, som bestyrelsen har beskæftiget sig med, kan nævnes: bevarelsen af gasbelysningen i visse kvarterer i byen, byens træer og grønne områder, facadeændringer og farvevalg, udnyttelsen af havnearealerne foran kirken (specielt med henblik på silobyggeri) og endelig fredning af enkelthuse og partielle gadefredninger.

I årenes løb har følgende været medlemmer af bestyrelsen: bygmester *A. Andresen,* dommer *Find Asmund* (formand indtil 1963), lektor *Aa. I Davidsen,* adjunkt *P. Eliasen,* maleren *Poul Hauch-Fausbøll,* fabrikant *Erik Hjorth,* frisørmester *Iver Madsen,* fru *Lise Nørgaard Larsen,* fru forretningsbestyrer *Sonne,* kioskejer *Viggo Sonne* og overlæge *Johannes Thoms* (formand fra 1963).

Foreningen har på Hjorths keramiske fabrik fået fremstillet en kakkel til ophængning eller indmuring, modelleret af *Ulla Gahrn;* den uddeles som en påskønnelse til borgere, der på særlig måde har bidraget til en opfyldelse af foreningens formålsparagraf. Kaklen uddeltes første gang i april 1963 og blev givet til fru *D. M. Pihl,* Damgade 4b.

Foreningen er taknemmelig for, at dens arbejde økonomisk understøttes af *Etatsrådinde Kofoeds legat.*

Medlemstallet er pr. 1. oktober 1963: 132.

Nærmere oplysninger om foreningen kan fås ved henvendelse til sekretæren, adjunkt P. Eliasen, Søborgstræde 7, tlf. 772, der også modtager indmeldelser.

BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Ved Olaf Hansen

Generalforsamling afholdtes den 8. september 1962 på hotel Østermarie med tandlæge H. C. Strand Holm som dirigent.

Formanden omtalte i sin beretning bl. a. »Christiansøs Historie« af fhv. overlærer Anker Kofoed, Svaneke, samt bind 38 af Bornholmske Samlinger, der er tilsendt medlemmerne siden sidste generalforsamling. – »Christiansøs Historie« bliver desuden udsendt som en samlet bog gennem Munksgaards Forlag. – Fhv. bankbestyrer Kofoed, Virum, er i gang med registrering af bind 1–38, så at der kan udsendes registerbind. – Formanden foreslog, at man begyndte en ny række med bind 1 og derved samtidig skiftede over til et andet format. – Næste bind er under forberedelse, men der mangler endnu stof. – Formanden kom i denne forbindelse også ind på spørgsmålet honorarer til forfatterne.

Til forslaget om Bornholmske Samlinger i et andet format førtes en livlig diskussion. Det blev dog overladt bestyrelsen at arbejde videre med denne opgave.

Kassereren forelagde det reviderede regnskab, der udviste følgende:

Indtægt:	Tilskud fra bank og sparekasser	kr.	530,00
	Tilskud fra 12 kommuner	kr.	610,00
	Gave fra grosserer Folkermann	kr.	1.000,00
	Kontingent: 403 medlemmer	kr.	7.256,50
	Gaver til Christiansøs Historie	kr.	600,00
	Bogsalg	kr.	705,00
	Tilskud fra undervisningsministeriet	kr.	1.215,00
	Renter	kr.	58,79
		kr.	11.975,29
	Driftsunderskud	kr.	2.122,76
		kr.	14.098,05

Udgift:	Trykning af Christiansøs Historie 1. del samt bind 38	kr. 13.660,35
	Andre udgifter	kr. 437,70
		kr. 14.098,05

I stedet for lektor Lind, der fratrådte på grund af sygdom, valgtes til bestyrelsen adjunkt Kibsgaard, Rønne. Øvrige valg til bestyrelse og revisor var genvalg. Kibsgaard overtager herefter hvervet som redaktør af Bornholmske Samlinger og afløser det nedsatte redaktionsudvalg bestående af Davidsen, Olaf Hansen og Klindt-Jensen.

Formanden uddelte herefter årets »Bornholmerpris«. Den blev givet til overlærer Frede Kjøller, Østermarie, for hans store interesse og viden om Bornholms historie og den bornholmske natur, som han både beskriver og fotograferer. En mand, der kender og holder af sin ø og delagtiggør andre i sin viden og sine iagttagelser.

Efter generalforsamlingen foretog de ca. 60 deltagere en historisk ekskursion gennem Østermarie sogn under overlærer Frede Kjøllers kyndige ledelse. Der begyndtes i den gl. kirkeruin, herfra forbi »Brændte Ole« til Sct. Margrethes kapel ved Maglegård. Arkitekt Hertz fra Nationalmuseet, der for tiden foretog restaurering af både kapel- og kirkeruinen, gav begge steder supplerende oplysninger. Inde ved højlyngen viste Kjøller en rest af det gamle udmarksdige, og turen sluttede ved en levning af en gammel udmarksgade.

Generalforsamling den 11. september 1963 afholdtes på Rønne Theater og i modsætning til tidligere møder som et aftenmøde, hvortil der var kommet ca. 80 deltagere.

Til dirigent valgtes amtslæge Sv. Kofoed. Formanden aflagde beretning for det forløbne år og nævnte bl. a. udgravningerne ved Slusegård, hvortil der en lørdag eftermiddag havde været fri adgang med forevisning ved arkæologen Egon Hansen. Næste bind var ikke blevet udsendt, men var omtrent klar til at gå i tryk. – Kofoed, Virum, arbejder støt med registerbindet og er nu gennem halvdelen af Samlingerne.

I forbindelsen med beretningen uddeltes årets »Bornholmerpris« til forfatteren, fabrikant Hans Hjorth, Rønne. Hans Hjorth har ikke blot ved sine bornholmske komedier gjort sit til at bevare det bornholmske sprog for eftertiden, men har også som forfatter af talrige artikler ydet sit bidrag til Bornholms historie, bl. a. i Bornholmske Samlinger. Desværre kunne Hans Hjorth ikke være til stede på grund af sygdom.

Redaktøren af Bornholmske Samlinger aflagde beretning om de artikler, der allerede nu forelå til næste bind, samt hvad der var givet tilsagn om. Redaktøren omtalte også sine planer for arbejdet fremover.

Kassereren oplæste regnskabet, der udviste:

Indtægt:	Tilskud fra bank og sparekasser	kr.	550,00
	Tilskud fra 9 kommuner	kr.	360,00
	Gave fra grosserer Folkermann	kr.	1.000,00
	Tilskud fra kulturministeriet	kr.	1.200,00
	Kontingent: 431 medlemmer	kr.	4.310,00
	Salg af bøger fra tidligere år	kr.	496,00
	Salg af Christiansøs Historie	kr.	2.800,00
	Renter	kr.	32,81
		kr.	10.748,81
Udgift:	Trykning af Christiansøs Historie 2. del	kr.	7.922,50
	Andre udgifter	kr.	442,45
		kr.	8.364,95
	Driftsoverskud	kr.	2.383,86
		kr.	10.748,81

De afgående bestyrelsesmedlemmer samt revisoren blev genvalgt. Man begav sig nu over i teatersalen, hvor man overværede en prøve af 1. akt fra Hans Hjorths komedie »Pær Koffeds Jens« under instruktøren Brandt Kofoeds kyndige ledelse.

Herefter kaffepause. Og efter denne holdt lektor Holst Jensen et ypperligt foredrag om Rønne Theaters historie gennem tiderne.

Bestyrelsen består nu af:

Lektor Aa. I. Davidsen, Rønne.
Skattesekretær Aa. Hansen, Rønne (kasserer).
Bogholder Olaf Hansen, Nexø.
Adjunkt Kibsgaard, Rønne (redaktør).
Civilingeniør J. Klindt-Jensen, Knudsker (formand).
Fhv. bankbestyrer E. Kofoed, Virum.
Skoleinspektør W. Skovgaard, Klemensker.
Revisor: Pantefoged C. Møller-Lau, Rønne.

Medlemstallet pr. 1. januar 1963 er 432, der fordeler sig således: Udenfor Bornholm 150 medlemmer, i Rønne 131 medlemmer, øvrige Bornholm 151 medlemmer. Der skal ikke her gives nogen analyse over fordelingen af medlemstallet i de enkelte kommuner. Men i enkelte bornholmske kommuner er der et meget minimalt medlemstal.

FORENINGEN BORNHOLM

Ved Olaf Hansen

Den 23. april 1960 afholdtes et offentligt møde på Industrien i Rønne, hvor formanden, fhv. folketingsmand H. C. Koefoed, Nexø, redegjorde for foreningens virksomhed siden stiftelsen i 1906, dens nuværende situation samt dens fremtid. Foreningen ejer de tre stubmøller, Egeby, Svaneke og Tejn, samt Bornholmerpladsen i Rø. Desuden vedligeholder foreningen vandmøllen i Vang. Men kun med dette, har man i de senere år arbejdet og ikke optaget andre og nye opgaver. Foreningens Nexø-afdeling har Paradisbakkerne som særlig opgave og har arbejdet her gennem alle årene. Til spørgsmålet om foreningens fremtidige skæbne blev der ikke truffet nogen egentlig beslutning, selv om der herom førtes en tre timer lang forhandling.

Den 25. marts 1961 afholdtes generalforsamling på Højskolehjemmet i Aakirkeby med fhv. apoteker A. A. Harild, Nexø, som dirigent og med deltagelse af ca. 40 medlemmer, hvoraf de fleste var fra Nexø-afdelingen. Formanden aflagde en kort beretning om arbejdet i sidste år samt gav et resumé af sidste års møde, og de der førte forhandlinger.

Bankrevisor J. C. Pedersen, Nexø, aflagde regnskabet for året 1960 og gav oplysning om foreningens aktiver.

Da generalforsamling ikke har været afholdt siden 1939, er der kun to bestyrelsesmedlemmer, nemlig formanden H. C. Koefoed og lektor Arne Larsen, der er generalforsamlingsvalgte. De øvrige i bestyrelsen er indtrådt, efterhånden som tidligere medlemmer af styrelsen er faldet fra. Da ingen af disse ønskede valg eller genvalg, foreslog landsretssagfører Jac. Wichmann på Nexø-afdelingens vegne 9 medlemmer til en ny bestyrelse. Disse blev valgt, og bestyrelsen består herefter af

Civilingeniør J. Klindt-Jensen, Rønne (formand).
Købmand E. Kjærgaard, Nexø (næstformand).
Bankdirektør K. Nielsen, Aakirkeby (kasserer).
Gårdejer A. Andersen, Thorupgaard, Klemensker.
Bogtrykker A. Gornitzka, Allinge.
Overlærer Frede Kjøller, Østermarie.
Gårdejer H. W. Harild, Slettegård, Østerlars.
Sognerådsformand Wilh. Kofoed, Pedersker.
Opkræver Otto Rohmann, Nexø.

Til revisorer valgtes sparekassedirektør N. E. Harild, Nexø, og revisor W. Riis, Allinge.

Generalforsamling den 15. maj 1963 på Holms Hotel i Nexø med stort fremmøde. Der indledtes med et lysbilledforedrag af maleren Niels Østergaard: Bornholm som motiv for malerne. – Til dirigent valgtes landsretssagfører Jac. Wichmann, Nexø. – Formanden indledte med mindeord om foreningens tidligere formand, fhv. folketingsmand H. C. Koefoed, Nexø, samt sognerådsformand Vilh. Kofoed, Pedersker, der begge er afgået ved døden siden sidste møde. Af beretningen fremgik, at man havde vedligeholdt Bornholmerpladsen på forskellig vis. Stubmøllen i Tejn havde mistet sin ene vinge, men en indsats i Tejn, med fru Paula Mogensen i spidsen, skaffede fra 170 beboere over kr. 3.000 til reparation af møllen. Olsker sogneråd ydede kr. 1.500. Der skulle være mulighed for en lokalafdeling i Tejn. Medlemstallet er 108, hvoraf de 57 er i Nexø. Nationalforeningen Bornholm har dækket en gammel gældspost på kr. 2.500.

Regnskabet blev oplæst af kassereren og udviste indtægter på kr. 1.339,82, udgifter på kr. 941,99 og et driftsoverskud på kr. 397,83. Status udviste aktiver for kr. 29.077,95.

Til bestyrelsen genvalgtes bankdirektør Kaj Nielsen, Aakirkeby, og gårdejer Andersen, Thorupgård, Klemensker. I stedet for sognerådsformand Kofoed, Pedersker, valgtes professor Ole Klindt-Jensen, Århus.

Formanden omtalte arbejdet med sammensmeltningen af foreningen Bornholm og Nationalforeningen Bornholm i København. Sidstnævnte havde afholdt generalforsamling den 25. april med vedtagelse af sammenslutningen, men da der ikke var medlemmer til stede i tilstrækkeligt antal til at kunne vedtage sammenslutningen, var der indkaldt til ekstraordinær generalforsamling d. 20. maj.

Herefter førtes en livlig debat med flere afstemninger om bestyrelsens udkast til nye vedtægter i anledning af sammenslutningen med Nationalforeningen. Vedtægtsforslaget bliver tilsendt medlemmerne og vil blive behandlet på en ny generalforsamling.

Overordentlig generalforsamling den 25. juni 1963 i Almindingen på Christianshøj-pavillonen. Dirigent var bogholder Olaf Hansen, Nexø, og mødt var ca. 30 medlemmer. Formanden indledte med en gennemgang af de på generalforsamlingen i Nexø foretagne ændringer i foreningens vedtægter. Vedtægterne blev gennemgået paragraf for paragraf, og der blev foretaget yderligere enkelte rettelser. – Vedtægterne findes aftrykt omstående. – Sammenslutningen med Nationalforeningen er nu en realitet efter dennes generalforsamling den 20. maj. Formanden redegjorde for forskellige forespørgsler, der var tilgået foreningen, samt oplyste, at denne har påtaget sig at tilse og passe Sct. Margrethes kapel ved Maglegård i Østermarie. Kapellet er nu istandsat af Nationalmuseet. Et medlem påpegede enkelte ting, som foreningen burde være opmærksom på. Der blev nævnt: etatsrådinde Marie Koefoeds og landsdommer Rogers mindesmærker i Almindingen, Salomons Kapel, som turisterne er hårde ved, samt kystskanserne, der mange steder er stærkt undergroede. Som det ses, foreningen mangler ikke opgaver.

VEDTÆGTER FOR »FORENINGEN BORNHOLM«

§ 1. Foreningens navn er »Foreningen Bornholm«.

§ 2. Enhver dansk mand og kvinde, der er fyldt 18 år og slutter sig til foreningens formål, kan blive medlem af foreningen.

§ 3. Foreningens formål er at styrke, vække og udbrede interessen for de naturskønne og historisk mindeværdige steder og bygnin-

ger på Bornholm, og særlig at søge sådanne steder fredlyste, bevarede og gjort almen-tilgængelige for befolkningen samt at forebygge, at de kommer i udlændinges eje.

§ 4. For at fremme formålet vil foreningen bruge alle de lovlige og hæderlige midler, som står til dens rådighed, og ved afholdelse af foredrag såvel som gennem pressen vil den udbrede oplysning om samt vække sansen for det, som er foreningens opgave.

§ 5. Foreningen tilstræber så vidt muligt at få rådighed over de naturskønne steder og bygninger på Bornholm, forsåvidt de er i privat eje, men den påkalder, hvor det behøves, statsmyndighedernes og andre myndigheders hjælp, og den søger, forsåvidt sådanne steder vedbliver at ejes af private, at opnå, at der kommer til at påhvile dem betryggende bånd, der svarer til det, som er udtrykt i bestemmelsen om foreningens formål.

§ 6. Til at varetage foreningens anliggender og til at optræde på foreningens vegne vælges en bestyrelse på 9 medlemmer, hvoraf 2 kan bo uden for Bornholm.

Bestyrelsen vælger af sin midte en formand, en næstformand, en kasserer og en skriftfører. Bestyrelsens medlemmer afgår skiftevis 3 hvert år. Det bestemmes ved lodtrækning, i hvilken orden det skal ske.

Der kan oprettes lokalafdelinger i de enkelte egne på Bornholm. Bestyrelsen kan give sådanne afdelinger tilsagn om, at kontingent fra egnen stilles til rådighed for særlige opgaver på egnen, og lokalafdelingerne vælger tillidsmænd til at varetage disse opgaver.

Generalforsamlingen vælger 2 revisorer, som afgår skiftevis 1 hvert år, første gang efter lodtrækning.

§ 7. Enhver, der vil være medlem, bør yde et årligt bidrag til formålets fremme, men for at ingen skal blive udelukket ved bidragets størrelse, sættes det efter følgende skala: 5 kr., 10 kr. o. s. v., og enhver, der indmelder sig, tegner sig med det samme for sit årlige bidrag.

§ 8. Foreningens midler bør anbringes i et solidt pengeinstitut for at gøres rentebærende, og bestyrelsen er ansvarlig for foreningen såvel for kapitalen som for dens formålstjenlige anvendelse.

§ 9. Kontingent opkræves pr. post.

Tillidsmændene i en afdeling kan dog tage imod medlemsbidragene og er berettiget til, hvor det måtte vise sig nødvendigt, at indsamle dem ved lejet bud.

De overdrager en af deres egen midte at indbetale til foreningens kasserer alle de indsamlede beløb inden regnskabsårets udløb.

Regnskabsåret er kalenderåret. Regnskabet må være affattet inden 15. marts i det nye regnskabsår, og revisionen må være fuldført inden 1. maj.

§ 10. Den årlige generalforsamling afholdes på Bornholm i maj eller juni og kan forbindes med et offentligt foredragsmøde. Generalforsamlingen indkaldes ved brevkort til medlemmerne med mindst 8 dages varsel, samt ved annonce i de bornholmske dagblade.

På generalforsamlingen giver formanden beretning om foreningens virksomhed i årets løb, og det reviderede regnskab fremlægges til godkendelse. Dernæst foretages valg af bestyrelse og revisorer i stedet for de efter tur eller på anden måde afgåede.

Der afholdes overordentlige generalforsamlinger, så ofte bestyrelsen ønsker det eller mindst 25 medlemmer forlanger det.

Forud for generalforsamlingen afholdes et møde i København, hvortil medlemmerne indkaldes, og hvor disse orienteres om foreningens arbejde og kan stille forslag til beslutninger til generalforsamlingen, ligesom der stilles forslag om valg af bestyrelsesmedlemmer uden for Bornholm. Dette møde kan ligeledes kombineres med et offentligt foredrag.

Forslag, der ønskes optaget på dagsordenen for den ordinære generalforsamling, må i øvrigt indsendes til bestyrelsens formand senest 4 dage før generalforsamlingen.

§ 11. Beslutninger om ændringer af disse vedtægter kræver, at mindst halvdelen af foreningens medlemmer er til stede, og kræver ¾ af de afgivne stemmer for at vedtages. Hvis sådan majoritet ikke kan opnås, indkaldes på sædvanlig måde til ny generalforsamling, hvor ⅔ majoritet er afgørende, uanset de mødtes antal.

§ 12. Foreningen kan ikke opløses, så længe det er muligt at få valgt en bestyrelse i overensstemmelse med § 6 og 10. Skulle for-

eningen blive opløst, overdrages formuen til Bornholms museum og påtalerettigheder til Naturfredningsnævnet.

Disse ændringer af vedtægterne af 24/11 1906 og 11/8 1907 er vedtaget på den overordentlige generalforsamling den 25. juni 1963.

FORENINGEN SVANEKES VENNER

Af Helge Nielsen

Til næste år har den eksisteret i 20 år, og den store tilslutning og interesse gennem årene bekræfter foreningens betydning.

»Professorforeningen« kaldte man den i starten, med den sarkasme, som snæversyn og fremmedes interesse for det lokale ofte afføder. En medicinsk professor og en malerprofessor var igangsættere af tanken på redaktør Anker Kirkeby's initiativ, men samme tanke vandt stor tilslutning blandt flere af byens faste beboere, der blev valgt til foreningens bestyrelse i 1944.

Med myndighed og økonomiske midler kan foreningen ikke skabe særlige resultater, men udelukkende ved en konsultativ og beredvillig interesse for de mange spørgsmål, som angår byens æstetiske karakter, spørgsmål, der måske af mange synes betydningsløse, men netop er af krævende værdi i en tid, hvor en jagende udvikling som en hensynsløs bulldozer river alt med i fremskridtets navn, også det, der med mere indsigt kan bevares af den oprindelige helhed. Derfor benytter byens styrelse med dens borgmester i spidsen foreningens bestyrelse som rådførende organ i de specielle tilfælde, der angår byens ansigt.

Vi erhvervede for nogle år siden Svanemøllen, der de senere år stod ubenyttet, for små midler, da nedrivningsmuligheder var faretruende. Ved en indsamlingspropaganda for møllens restaurering erhvervedes så mange midler, at vi i år kunne begynde den meget nødvendige gengivelse af møllens oprindelige udseende. Granitsoklen, der gennem årene var overtjæret, blev sandblæst og fremtræder nu med sin ægte stoflighed, ligesom de store ydre møllevægge, der var beklædt med tagpap, er tækket med imprægnerede egespån. Der mangler endnu en del, før vi kan afslutte det gennemgribende restaureringsarbejde, men håber på at kunne skaffe flere penge til færdiggørelsen, så Svanemøllen fremtidig kan stå som det vartegn ved indkørslen til Svaneke, som det har været gennem generationer.

LITTERATUR OM BORNHOLM 1961-62

Ved Esther Iversen

Benyttede forkortelser: Bh. S. Bornholmske Samlinger.
J. p. B. Jul paa Bornholm.

BIBLIOGRAFI

Iversen, Esther: Litteratur om Bornholm 1960–61. Bh. S. Bd. 38. S. 161–66. 1961.

SAMLEVÆRKER. ÅRSSKRIFTER

Bornholmske Samlinger. Udg. af Bornholms Historiske Samfund. Bd. 38. 204 s. 1961.

Jul paa Bornholm. 29.–30. årg. Red. af Th. Lind. à 48 s. ill. 1961–62.

BORNHOLM I ALMINDELIGHED

Bornholm i noter. (Vægplanche). På bagsiden: Hvordan fremstilles Hasle klinker? Tekst og tegninger: Povl Abrahamsen. Udg. af A/S Hasle Klinker & Chamottestensfabrik. 1962.

Dahl, Knud: Strejftog gennem fredede egne på øerne. Tekst og tegninger. 1961.
Bornholm: S. 144–61 og 171–73, ill

Ferieøen Bornholm. Udg. af Bornholms Tidende. 48 upag. s. ill. 1962.

Holm, Frederik Engelbreth: Reise paa Bornholm 1851. (Omslagstitel). Dagbogsblade, nedskrevet af Frederik Engelbreth Holm Sommeren 1851. Med ill. af Ingrid Sonne. 40 s. Trykt i Oslo. 1961.
Privattryk, udg. af Viggo Sonne, Rådhuskiosken, Rønne.

Kofod, Helmer: Bornholm med kemikerøjne. Kemisk Månedsblad. 42. årg. S. 83–86. 1961.
Indlednings-causeri ved Naturproduktkemisk Symposium Hammersø, Bornholm 7.–10. juni 1961.
Almindelig orientering om øen og personligheder med tilknytning til Bornholm.

På Bornholm 1962. Turistfører med stort hovedkort over øen samt 13 specialkort. Red.: Johs. Lyngby og Karl H. Olsen. 80 s. ill. og 2 kort. 1962.
Er også udkommet på tysk.

ENKELTE LOKALITETER

Jørgensen, Karl: Kattedalsklippen *{Allinge}* J. p. B. Årg. 30. S. 10–12, ill. 1962.

Brændesgaardshaven. [Ibsker]. Fortid og nutid i få ord og mange billeder. Udg. af Colbergs Boghandel, Rønne. 16 upag. s. ill. 1962.

Kampmann, Christian: *Christiansø.* (i hans: Optegnelser efter 1940 og rejsedagbøger. S. 47–61, ill.) 1962.

Kofoed, Anker E.: *Christiansøs* historie. Udg. af Bornholms Historiske Samfund. 276 s. ill. og 1 kort. 1962.

Lyngby, Johs.: *Galløkken.* Ill. af Untidt. 28 s. ill. 1962.
Dagbladet Bornholmerens nytårshilsen 1962.

Løfholm, Carl: En fornem »fange« på *Hammershus.* J. p. B. Årg. 29. S. 38–39, ill.
Elisabeth af Holsten.

Kjøller, Frede: I Bakkana. *{Poulsker}.* Tekst og foto. J. p. B. Årg. 30. S. 4–9, ill. 1962.

Stub-Jørgensen, Christian: Fra Finnedalen til Bæla. *{Rutsker}.* J. p. B. Årg. 30. S. 30–38, ill. 1962.

[Dam Johansen, Edv.]: Hellig Trefoldigheds Kapel i *Rø.* Tekst og foto: Ignotus. J. p. B. Årg. 29. S. 40–42, ill. 1961.

Lind, Eyvind L.: Melkahorrijns fosta jylastræsfest. Et erindringsbillede fra *Rønne* omkring århundredskiftet. J. p. B. Årg. 30. S. 26–28, ill. 1962.

»Østersøbadet«, *Sandvig.* Arkitekter: Gunnar Jensen og Finn Monies. Arkitektur. Årg. 5. S. 228–31, ill. 1961.

Kjøller, Frede: *Slamrabjerg.* J. p. B. Årg. 29. S. 10–15, ill. 1961.

KIRKEHISTORIE

Banning, Knud: Vækkelserne på Bornholm. (I: Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Udg. af

Instituttet for Dansk Kirkehistorie under red. af Anders Pontoppidan Thyssen. Bd. 2. S. 169–72). 1961.

FORENINGER

Bornholms Historiske Samfund. Bh. S. Bd. 38. S. 159–60. 1961.

Bøggild, Hansaage: Nye tider – dengang og nu. Rønne Haandværker- og Industriforening. 1862 – 29. juni – 1962. 47 s. ill. 1962.

RETS- OG FORVALTNINGSFORHOLD

Bornholms Politiforening. (På omslaget: 50 år. 1912 – 7. august – 1962). 32 s. ill. 1962.

Grundværdikort over købstæder i Bornholms Amt ved vurderingen pr. 1. september 1960. Udg. på foranstaltning af Statens Ligningsdirektorat. 38 upag. s. ill. 1962.

SKOLEFORHOLD

Holst-Jensen, J.: Skoleforhold i Rutsker i de sidste 150 år. J. p. B. Årg. 29. S. 21–24, ill. 1961.

Kibsgaard, C. H.: 450 års skole i Rønne. 24 upag. s. ill. 1962.
Bornholms Tidende's nytårshilsen 1962.

FOLKEMINDER

Ellekilde, Hans: Svensken for Nexø 1645. (I hans: Danske Folkeminder. 1962. S. 130–39).
Tidligere trykt i Bh. S. Bd. 19. S. 63–78. 1928.

Johansen, H.: Bornholmske Mundheld. Træsnit: Poul Hauch-Fausbøll. 51 s. ill. 1961.
Bornholms Tidende's nytårshilsen 1961.

Scavenius, Jep: Underjordsfolk og røvere i Ringebakkerne. J. p. B. Årg. 30. S. 21–23, ill. 1962.

GEOLOGI

Ekskursion til Bornholm 8.–10. august 1961. Ledere: Helge Gry og Harry Micheelsen. Meddelelser fra Dansk Geologisk Forening. Bd. 15. S. 147–49. 1962.

Rosenkrantz, Alfred: Geologisk fører for en tre-dages ekskursion til Bornholm. 4. udg. 20 s. ill. og 1 kort. 1962.

FLORA

Møller, F. H.: Pisolithus tinctorius (Mich ex Pers.) Coker & Couch på Bornholm. Friesia. Bd. 6. S. 356–58, ill. 1961.

FAUNA

Melchior-Hansen, René: Iagttagelser over Bornholms fugleliv 1957–1960. Flora og Fauna. Årg. 68. S. 165–71, ill. 1962.

Sillehoved, Søren P.: Fuglelivet på Balka Lyng. Flora og Fauna. Årg. 68. S. 201–02. 1962.

– Skarven. Feltornitologen. 3. årg. No. 4. S. 68. 1961.

– Ølene. Feltornitologen. 3. årg. No. 3. S. 58–59. 1961.

RADIO

Gør Rønne radio til Østersøens perle. Radiotelegrafen. 45. årg. Nr. 3. S. 51. 1962.

Rønne radio. Radiotelegrafen. 45. årg. Nr. 7. S. 145–49, ill. 1962.

INDUSTRI

Abrahamsen, Povl: Hvordan fremstilles Hasle klinker? Tekst og tegninger. (På bagsiden af vægplanchen »Bornholm i noter«). Udg. af Hasle Klinker og Chamottestensfabrik. 1962.

SKOVBRUG. HAVEBRUG

–b: Gartner-Tidende besøger Bornholm. Gartner-Tidende 77. årg. S. 633–41, ill. 1961.
9 mindre artikler i anledning af udvidelsen af gartnernes salgshal i Rønne.

Danske skovdistrikter 1961. Udg. af Danske Forstkandidaters Forening. 9. udg. Udarbejdet af B. Engberg. 371 s. 1961.
Bornholms Amt s. 115–19.

BYGGESKIK

Steensberg, Axel: Gamle danske bøndergårde. 2. udg. 1962.
Bornholm s. 11–14 og 35–38, ill.

LITTERATUR

KUNST. KUNSTINDUSTRI

Dansk keramik. Red. af Bredo L. Grandjean, David Westman og Arthur Hald. 1960.
Heri om Lisbet Munch-Petersen s. 93 og 108–09, om Gertrud Vasegaard s. 60–63 og 120–23, ill.

Engvall, Gustaf: Karl Isakson. Gutenberghus Årsskrift 1962. S. 4–17, ill. 1962.

TEATER

Holst-Jensen, P.: Træk af Rønne Theaters historie. J. p. B. Årg. 29. S. 3–7, ill. 1961.

SKØNLITTERATUR

Dam, Asger: Efterladte digte. Med indledning af Torben Brostrøm. 35 s. ill. 1962.

Ipsen, Henning: Ulla min Ulla. 223 s. 1961.
Foregår på Bornholm i maj 1945.

Kofod, Lucianus: En Bornholmersang. (Meddelt af Th. Lind). J. p. B. Årg. 30. S. 17, ill. 1962.

Rying, Bent, [tidligere Bent Nielsen]: Ildvinter. 3. udg. (Gyldendals Bekkasinbøger, 6), 148 s. 1962.

ARKÆOLOGI

Hansen, Egon H.: Båden der var syet sammen. Skalk. Årg. 1962. Nr. 4. S. 3–6, ill. 1962.

– Lidt om gravtyper og problemer på Slusegårdspladsen. J. p. B. Årg. 30. S. 39–43, ill. 1962.

Klindt Jensen, Ole: Øst og Vest i Bornholms jernalder. Nationalmuseets Arbejdsmark 1961. S. 157–63, ill.

Med arkæologen Danmark rundt. (Politikens Håndbøger, 251). 1961.
Ole Klindt-Jensen: Bornholm. S. 130–49, ill.

HISTORIE

Ipsen, Henning: Ingen sirenesang. [Det russiske bombeangreb på Rønne og Nexø den 7.–8. maj 1945]. Særtryk af Jyllands-Postens kronik den 1. maj 1961. 11 spalter, ill. 1961.

Ludvigsen, Lauritz: Bornholm under vold, fremmedåg og befrielse – 1658 og senere. J. p. B. Årg. 29. S. 25–28, ill. 1961.

BIOGRAFIER

Dahl, Aage: Bornholms Præstehistorie. Bidrag til den danske Gejstligheds Historie og Genealogi. Bh. S. Bd. 38. S. 5–158 og 167–204. 1961.

Portrætter af kendte bornholmere afgået ved døden sidste år. [Med korte biografiske data]. J. p. B. Årg. 29. S. 44–47, ill. Årg. 30. S. 44–47, ill. 1961–62.

Bidstrup, Otto: Nogle erindringer. VI. Nogle af mine søskende. (Afsluttende afsnit). J. p. B. Årg. 29. S. 34–38, ill. 1961.

Stub-Jørgensen, Christian: *Asger Dam* in memoriam. J. p. B. Årg. 29. S. 9. 1961.

– *Gunnar L. Dam.* 18. juli 1891–1. april 1962. J. p. B. Årg. 30. S. 44. 1962.

Koefoed, H. A.: *J. C. S. Espersens* oversættelse af en finsk »rune«. Særtryk af kronik i Bornholms Tidende. 7 s. 1962.

Stub-Jørgensen, Christian: Nyt lys over *J. C. S. Espersen.* J. p. B. Årg. 29. S. 16–20, ill. 1961.

Ipsen, Henning: Bognemark. *Oluf Høsts* bornholmske gård. Særtryk af Jyllands-Postens kronik 20. januar 1962. 8 s. 1962.

Koefoed, H. A.: Fars værksted. *{Chr. Koefoed}.* Et kapitel af en erindringsbog. Tegninger af Henning Køie. 29 s. ill. 1961.
Billedskærer Chr. Koefoed, Rønne.

Nielsen, N. C.: *Ingeborg Petersen.* 27. juni 1878–7. maj 1962. J. p. B. Årg. 30. S. 24–25, ill. 1962.
Forfatterinde Ingeborg Petersen, Nexø.

Løfholm, Carl: *Rogert,* kongesangens komponist. J. p. B. Årg. 30. S. 14–16, ill. 1962.
Ludvig Ditlev Rogert, landsdommer på Bornholm 1784–1813.

Skovmand, Helge: *Kristen Hansen Skovmand* 1841–1913. (I: Min far var lærer. Red. af Christian B. Schjørring, Vagn Bro og M. Buhl. S. 254–65. 1962.
Kristen Hansen Skovmand, lærer i Østermarie 1861–97.

Stemann, P. Chr. v.: En dansk embedsmands odyssé. Bd. 1–2. 272 + 316 s. 1961.
Amtmand på Bornholm 1934–61.

Bøggild, Hansaage: Hos malersmeden i Allinge. *{Carl Bernhard Svendsen}* J. p. B. Årg. 30. S. 18–20, ill. 1962.

Tscherning Møller, C. O.: *Balthazar Otto Tscherning Møller.* (I: Min far var missionær. Red. af Stefan Ottesen. S. 117–24). 1961.